પ્રાચીન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની

<u>સાધન સામગ્રી</u>

गू करात सा ि त्य स भा

ં ના માનદ સબ્યાે ના ભાષણ માલા તું **પહેલું ભાષણ**

वीर	सेवा	मन्दिर
	दिरुल	ति
	*	
		«xx:xxxxxx
क्रम संख्या		• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •
काल नं०		
ਸ਼ਰ ਾ ਵ		···

ः शं ५५५ मेथ-अमहावाह ः ः भ क्षेमा भिन्दद्र ज्ञाविन्हसस्य मुख्यसास्य व्यन्। ः ः अर्थः ः ः

પ્રાચીન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન-સામગ્રી મુનિ શ્રીજિનવિજયજ

ગ્ર. સા. સભા ના માનદ સભ્યા **ની** ભાષણુમાલા નું **પહેલું ભાષણ** ્ષ્ર નુલાઈ ૧૯૩૩

સાક્ષરવર અધ્યક્ષ મહાશય, અને વિદ્યાવિલાસી સજ્જનવગ[°]!

ગૂજરાત સાહિત્યસભાના સ્ત્રધાર શ્રીયુત ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીએ અને તેમના સહમંત્રીઓએ થોડા સમય ઉપર મને આતા કરી હતી કે— સાહિત્યસભાએ એવો એક અભિનવ પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો છે કે, સભાના જેટલા માન્ય સભાસદા હાય તેમની પાસેથી અકેકું લેખિત આપ્યાન સભાએ પ્રાપ્ત કરવું અને તેને યાગ્યરૂપે સદાના માટે સંત્રહી રાખનું. એ પ્રસ્તાવાનુસાર મારે પણ સભાના શ્રીચરણે એક વ્યાખ્યાનરૂપી શ્રીકળ એટ કરી સભાના આદેશને સફળ બનાવવા. મારા માટે તા, 'ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું' તેના જેવું જ આ પ્રિયકર આદેશ છે અને તેથી આનંદપૂર્વક, એ આદેશને અનુસરી, આજે આ વ્યાખ્યાનરૂપી શ્રીકળની મારી સાદી બેટ લઇ આપની આગળ ઉપસ્થિત થયા છું.

આજના આ વ્યાખ્યાનના શિરાલેખ "પ્રાચીન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન–સામથી" એવા રાખ્યા છે. એમાં મેં, પ્રાચીનકાલીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતના જીવન–વિકાસના—એટલે કે ઇતિહાસના સાંગાપાંગ અભ્યાસ કરવા હાય તા તે માટે અભ્યાસીઓએ કઈ કઈ જતની સાધન-સામગ્રીનું અન્વેષણ—અવલાકન–વાચન–સંપાદન ઇત્યાદિ કરવું જોઇએ તેનું કેટલુંક દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યા છે.

ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સમગ્ર સાધના અને ઉપકરણોને એકત્ર કરવાનું સુપ્રભાત તા કાેેે જાણે ક્યારે ઉગશે ! પણ એવાં સાધનાની અડધી-ભણી યાદીઓ કે ડૂે-ી-કૂડી રેખાઓનું આલેખન પણ આપણે કરી શકોએ તેવી મ'દ પ્રવૃત્તિવાળી અસ્પષ્ટ ઉષાના પણુ હજી કયાંએ આભાસ દેખાતા નથી. બંગાલ, બીહાર, ઓડીસા, મદાસ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર આદિ દેશાના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વને પ્રકાશમાં લાવવા માટે, એ પ્રાંતામાં નાની માેડી રાજકાય

અતે પ્રજાકાય અનેક સંસ્થાએ સ્થપાણી છે અને વ્યક્તિકૃત અને વર્ગકૃત અનેક પ્રયત્ના થઇ રહ્યા છે, પરંતુ આપણે ત્યાં એમાંનું કશુંયે જણાતું નથી.

ગૂજરાતની અમૂસ્ય પ્રથમંપત્તિ, જેની બરાખરી હિંદુસ્થાનના કાઇપણ ભાગ કરી શકે તેમ નથી, તે મહારાષ્ટ્રના પાટનગર પૂનામાં, ભાંડારકર આરિએન્ટલરીસર્ચ ઇન્સ્ટીટયુટની ભીંતાથી ઘેરાએલી કેદ પડી છે. પચીસેક હજાર જેટલી સંખ્યાવાળા એ મહાન્ પ્રથરાશિમાં, લગભગ ૨૦ હજાર જેટલા પ્રથા ગૂજરાતમાંથી ગએલા છે!. આજ પચાસ કરતાંએ વધારે વર્ષાથી એ પ્રથા પૂનાની હવા ખાઇ રહ્યા છે પણ જેનાથી માત્ર એમનાં શુદ્ધ નામ-કામ જાણી શકાય તેવી સિક્ષિપ્ત યાદીઓના રૂપમાં પણ પ્રકાશમાં આવવાનું ત્ર એમના ભાગ્યમાં હજી ચમક્યું નથી. સરકાર હસ્તક જયારે એ ખાતું હતું ત્યારે તા વળી કાંઇક થાંડું ઘણું એ દિશામાં કામ થતું હતું; પરંતુ, મારે બહુજ દ્લિગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે-જયારથી એ ખાતું આપણા ભાઇઓની સત્તા નીચે ગયું છે ત્યારથી એકદેશીય અને એક-પ્રાંતીય બન્યું છે. જો કે એ ખાતાને પ્રારંભમાં પગભર કરવામાં મેં પણ કાંઇક ભાગ લીધા છે તેમજ ગૂજરાતીએમના પૈસાથી એ ખાતાનું પ્રારંભિક પિંડપાષ્ટ્રણ થયું છે.

આ વ્યાખ્યાનમાં મેં જે ગ્રંથગત સાધન-સામગ્રીના પરિચય કરાવ્યા છે તેમાંતા માટા ભાગ એ પૂનાના ગ્રંથમંત્રહમાં રહેલા છે અને એ ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી સામગ્રી ત્યાં છે જેના નિર્દેશ હું આમાં કરી નથી શક્યા. મારા મને ગૂજરાતની એ સૌથી માડી અને અસાધારણ સંપત્તિ છે. જગત્નો કાઇપણ સંસ્કારી દેશ અને કાઇપણ કૃતદ્ય પ્રજા પાતાની આવી સંપત્તિની ઉપેક્ષા કે અવગણના નજ કરી શકે. આપણા પૂર્વ જોએ પ્રાણ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન એ ગ્રંથમંપત્તિને ગણી હતી અને સંતિ કરતાંયે વધારે પ્રિય એને માની એનું રક્ષણ કર્યું હતું.

મહારાષ્ટ્રના-પૂતાના એક નામાંકિત વિદ્વાન સાથે આજથી પંદરેક વર્ષ ઉપર જ્યારે, હું એ મ્રાંથરાશિ અને મૂજરાતના સંગંધ વિષે વાતા કરતા હતા, ત્યારે પ્રસંગવશ એ સ્વદેશાલિમાની પુરુષે મને વ્યાંગ્યમાં જણાવ્યું હતું. કે ગૂજરાતીઓમાં જો પૂર્વજાલિમાન અને વિદ્યાપ્રેમ હાત તા આ પ્રથા પૂનામાં ન હાઇ ગૂજરાતના પાટનગર અમદાબાદમાં વિદ્યમાન હાત. કટાક્ષરૂપે ઉચ્ચરાયેલી

એ કડવી વાણી પણ મને ત્રહ જ પ્રેરક લાગી અને તે દિવસથી મને એવી ઝંખના થવા માંડી કે શું ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ સાવ એવા ગૌરવહીન અને સંસ્કારશન્ય છે કે જેઓ પાતાના પૂર્વજોની કીર્તિને પ્રકાશમાં લાવવા કે સાચવી રાખવા ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ જેવું એકાદું પણ સંત્રહસ્થાન કે સ્પૃતિમંદિર ઉભું ન કરી શંક ? મારી એ ઝંખનામાં, મારા મિત્ર શ્રી રસિકલાલ પરીખ સાક્ષી હતા. સદભાગ્યે ખે'કજ વર્ષમાં એ ઝંખના સકળ થતી દેખાલી. અમારી પ્રેરહાથી ગુજરાત વિદ્યાર્પીઠે. ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરની સ્થાપના કરી અને તે દ્વારા ગુજરાતના ઇતિહાસ. સાહિત્ય અને પુરાતત્ત્વ સ્વરૂપ ગૌરવગરિમાતાે ઉદ્ધાર કરવાતાે પ્રયત્ત આરંભ્યાે. સ્વર્ગસ્થ શેક પૂંજાબાઈ હીરાચંદની નિષ્કામ તાનભક્તિના પ્રતાપે, પુરાતત્ત્વ મંદિરને ૨૫–૩૦ હજાર રૂપીઆ જેટલી આરંભમાંજ ઉદાર સખાવત મળી અને તેની મદદથી અમે શાધખાળના કાર્યને અત્યાવસ્યક એવા મુદ્રિત ગ્રંથાના સંદર ભંડાર ભરવા માંડયા પાંચેક વર્ષમાં પ્રરાતત્ત્વ માદિરતા એ ગ્રાંથ ભંડાર એક ઘણા ઉપયાગી અને વિશિષ્ટ સંત્રહ બન્યા હતા. મંદિરના પૂજારીઓમાં પણ ગુણ અને શક્તિ પ્રમાણમાં ધણાંક અનુરૂપ હતાં. અને તેયી આશાપ્રદ કાર્ય થવાની સંભાવના ઉભી થઇ હતી. પરંતુ ભાવિને એ કાર્ય ગમતું નહેાતું એમ કહેવું જોઈએ.

ગૂજરાત સાહિત્યસસાએ, મને પાતાના માન્ય સભાસદ ખનાવ્યા, ત્યારપછી તા હું યુરાપ જઈ આવ્યા અને તેમાંયે ખાસ કરીને જર્મનીની સાહિત્યિક અને સંશાધનાત્મક અનેક સંસ્થાઓના સારા પરિચય કરી આવ્યા. એ દેશની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ સાથે સરખાવી શકાય તેવું આપણે ત્યાં કશું છે જ નહિ, તેથી હું એ દુરાશાને તા દૂર જ રાખું હું; પરંતુ ૧૯૩૧ની જેક યાત્રા પછી હું ગૂજરાત ખહાર ખંગાલમાં –શાંતિનિકતનમાં જઈ રહ્યો અને એ પ્રદેશની આ જાતની પ્રવૃત્તિઓ વિષે કેટલાક વિશિષ્ટ પરિચય મેળવ્યા; તે પરથી મારી એ પૂનાવાળી જૂની ઝંખના પાછી વધારે તીવનર થવા લાગી છે. ગૂજરાતની પુરાનન સંસ્કૃતિ વિષેની ઉપેક્ષા અને અવગણના ખરેખર ગૂજરાતીઓ માટે શરમાવનારી વસ્તુ થઇ પડી છે. ગૂજરાતમાં એકિય આંતરરાષ્ટ્રીય જોની જ્ઞાનપ્રપા નથી અને એકય આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનીપાસક વ્યક્તિ નથી. ખંગ પ્રદેશમાં, ખંગ પ્રજાની જાનીય સંસ્કૃતિનાં અન્વેષણ - સંશોધનાદિ કાર્ય કરનારી પ્રાંતવાર જ નહિં પણ જીલ્લાવાર સંસ્થાએા, સમિતિએા અને પત્રિકાઓ અસ્તિત્વમાં આવતી જાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં માત્ર સમ ખાવા માટે પણ કોઇ સંસ્થા કે પત્રિકા વિદ્યમાન નથી!

આજે હું પ્રમંગવશ આપની આગળ આ કહું છું તેનું કારહ્યુ એ છે કે ગૂજરાત પાસે દ્રવ્ય છે, જ્ઞાન છે, કાર્ય કરવાની શક્તિ છે અને કાર્ય કરનારી વ્યક્તિએ પણ છે. માત્ર સંગંકન કરવાની જરૂર છે અને કાર્યનું મહત્ત્વ સમજવાની જરૂર છે. મારા મને સ્વરાજ્ય કરતાંયે સંસ્કૃતિના રક્ષ્યાનું મહત્ત્વ લાયું મોડું છે. સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન જો જીવંત હશે તો સ્વરાજ્ય મળવાનું નથી અને જો સંસ્કૃતિનું ભાન નષ્ટ થયું તો પછી સ્વરાજ્ય મળવાનું નથી. પ્રજાઓના ભૂતકાળ એ જ આપતકાળમાં દીપસ્તં ભ હોય છે અને એના જ આધારે પ્રજાજવનનું નાવ વિકરાળ કાળસમુદ્રમાં અથડાનું—પછડાનું પણ પાતાનું દિશાભાન ટકાવી શકે છે. આર્ય પ્રજાની સંસ્કૃતિના સાચા રક્ષેકા રામ કે યુધિષ્ઠિર નથી પણ વાલ્મિકી અને વેદવ્યાસ છે. રામાયણ અને મહાભારતનું જ્ઞાન જયાં સુધી સંરક્ષિત અને જીવંત છે ત્યાં સુધી ભારતીય પ્રજાનું અસ્તિત્વ પણ જીવંત છે. અસ્તુ. આ તો કેટલુંક પ્રાસ્તાવિક કહેવાઇ ગયું છે.

હવે. મુખ્ય વિષયમાં પ્રવેશ કરીએ તે પહેલાં એક વસ્તુના ખુલાસા કરવા આવશ્યક છે. શિરાલેખમાં 'પ્રાચીત ગૂજરાત ' એવા નિર્દેશ કરેલા છે. આપ સૌ જાણા જ છા કે પ્રાચીન શબ્દના અર્થ તા બહુ વ્યાપક છે. સૃષ્ટિના આદિકાળથી લઇ, આપણી પહેલાના થાડાક જ દૂર સુધીના સમયને-નિકટ-ભૂતનેય એ શાબ્દ લાગુ પાડી શકાય છે તેથી અહિં એ પ્રાચીન શબ્દથી મને કરો કાળ અર્થાત્ સમય અભિપ્રેત છે તેના ખુલાસા કરી દઉં છું. મે^{*} પખવાડીઆ પહેલાં જ (જૂન ૨૮ થી તે જુલાઇ ૨–૩૩) મુંબઇ યુનિવર્સિટી તરકથી. ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે કેટલાંક ભાષણા ત્યાં આપેલાં, તે વખતે મેં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ત્રણ યુગા ક્રક્ષ્યા હતા:–પ્રાચીન મધ્ય અને અર્વાચીન. મારી એ કલ્પના પ્રમાણે. જે દિવસથી ગૂજરાતના રાજનગર અમદાવાદના ત્યાદશાહી કિલ્લાના એટલે કે ભદના સુર્જ ઉપર ઇંગ્રિજી સસ્તનતના યુનિઅન જેક ઉડવા લાગ્યા અને ખ્રિસ્તધર્માન્યાયા રાજદંડનું સર્વોપરિ શાસન ગૂજરાતની પ્રજા ઉપર પ્રવર્તવા લાગ્યું, ત્યારથી ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના અર્વાચીન યુગ શુરુ થયા. તે પૂર્વના જે મુસલ્માની સત્તાના સર્વ રાજ્યકાળ તેને મેં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના મધ્યયુગ ગણ્યા છે. તેના પ્રારંભ જે દિવસે અણહિલપુરની હિંદુરાજસત્તાના છત્રભંગ થયા, તે દિવસે થયા ગણાય. એ પહેલાંના યુગ તે પ્રાચીનયુગ. એની પૂર્વમર્યાદા સ્થૂળરૂપે, ગુપ્ત-સામ્રાજ્યના પતનકાળ સાથે જોડી શકાય. વિક્રમના દૃદા સૈકાના ઉત્તરાહ માં ગુર્જર દેશના ઉદય થયા ગણીએ તા ત્યારથી લઈ તેરમા સૈકાના અર્ધ

ભાગ સુધીના, આઠસા વર્ષના, મારા કલ્પેલા એ ગૂજરાતના સંસ્કૃતિના પ્રાચીન મુગ થાય છે.

ઇતિહાસકારા, સામાન્ય રીતે, એ યુગને મધ્યયુગના નામે ઓળખાવે છે અને તે સમુચ્ચય ભારતના ઇતિહાસની દષ્ટિએ યાગ્ય પણ લાગે છે; પરંતુ ગૂજરાતના ઇતિહાસની દષ્ટિએ તે બહુ સંગત નથી લાગતું. કારણ, ગૂજરાત એક દેશ તરીક ભારતના દેશામાં સૌથી છેલ્લા વ્યક્તિત્વ પામે છે. આ દેશના તા જન્મ જ એ યુગમાં થએલા છે. એ પહેલાં ગૂજરાતનું 'ગૂજરાત ' તરીકે અસ્તિત્વ પણ જો ન હાય તા પછી આ દેશ માટે એ સમયને મધ્યયુગ તરીકે શી રીતે લેખી શકાય ?

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિકજીવનની દષ્ટિએ એ યુગ પ્રકાશવાન દિવસના જેવા હતા. એ યુગમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના સહસ્રકિરણ ભાસ્વર ભાસ્કર ભારતની વિસ્તૃતિના નબામ ડળમાં, ઉદય પામ્યા, ઉત્તરાત્તર પ્રખર રીતે તેજસ્ની બન્યા, પ્રતપ્યા, નમ્યા અને કાળનિયમાનુસાર આખરે અસ્તંગત પશુ થયા.

સંસ્કૃતિના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી સાધનસામગ્રો

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક જીવનના ખે વિભાગ પાડી શકાય—એક સામાન્ય અને ખીજો વિશિષ્ટ: સામાન્ય એટલે, જે જીવન કેવળ ગૂજરાતમાં જ દષ્ટિ-ગાચર ન થતાં આખાયે ભારતમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં દષ્ટિગાચર થાય છે તે; અને વિશિષ્ટ એટલે, જે મુખ્ય કરીને ગૂજરાતની સાથે જ સંબંધ ધરાવતું હોય તે. સામાન્ય સંસ્કૃતિના જ્ઞાન માટે તો ઉપયોગી એવું સાહિત્ય, સમુચિન ભારતીય સાહિત્ય છે તેથી તેના નિર્દેશ કરવા અત્ર આવશ્યક નથી. વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિની સ્થક અને પરિચાયક જે સાહિત્ય સામગ્રી છે તેના જ ખાસ પરિચય આપવાનું અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે.

ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિના પરિચય તે સાહિત્યમાંથી મળી શકે, જે ગૂજરાતની ભૂમિમાં રચાયેલું હોય અથવા ગૂજરાત વિષે જેમાં કાંઈ લખાએલું હોય. ગૂજરાતની ભૂમિમાં રચાએલું સાહિત્ય જો કે ઘણા સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે પણ તે ઘણાભાગે એકદેશીય છે. બીજા કાઇ દેશમાં નહિં ચએલા એટલા બધા જેન વિદ્રાના ગૂર્જર ભૂમિમાં થયા છે અને તેમણે ગૂજરાતના જૂદા જૂદા સ્થળામાં રહીને હજારા શ્રંથાની રચના કરી છે પરંતુ તેમાંના માટા ભાગ ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક હાવાયી તે સર્વ આ વિષયમાં ઉપકારક થાય તેમ નથી, છતાં તેમાં કેટલાક એવા શ્રંથા પણ છે કે જેમાંથી પ્રત્યક્ષ નહિં તા પરાક્ષ રીતે પણ ગૂજરાતની સમુચ્ચય સંસ્કૃતિ માટે અનેક ઉપયાગી ખાબતા મળી આવે છે; પણ તેમનાય વિશિષ્ટ નિર્દેશ કરવા અહિં શક્ય નથી. તેથી અહિં તા એવા જ સાહિત્યના ઉશ્લેખ કરવા યાગ્ય છે જે વિશેષભાવે પ્રસ્તુત વિષયને ઉપકારક હોય.

એ તો સુવિદિત વાત છે કે આપણા પૂર્વ પુરુષોને, જેને આપણે અત્યારે **ઇતિહાસ નામથી** સંપોધીએ છીએ, તે વિષય ઉપર લખવાની બહુ રુચિ ન હતી. મનુષ્ય જીવનની સામાન્ય બાળતા વિષે કશું લખીને

તેને સ્થાયી રૂપ આપવું એ તેમની દષ્ટિએ અતિક્ષુદ્ર કાર્ય લાગતું હતું. જે મનુષ્યના જીવનમાં ક્રાઇ દિગ્ય ઘટના કે ચમતકારિક વસ્તુ બની નહાય તે મનુષ્યના જીવન વિષે ખીજાને શું જાણવા જેવું કે વિચારવા જેવું હોય એમ તેઓ માનતા. ભારતના એ પૂર્વ પુરુષાના જીવનના મુખ્ય આકર્શ કેવલ ધર્મ હતા. ધાર્મિક જીવન એ જ તેમના મને માત્ર એક મહત્ત્વની વસ્તા હતી. તેથી ધાર્મિક દરિએ જેના જીવનમાં કાંઈ અપૂર્વ મહત્ત્વ કે અલૌકિકતા હ્રાય તેના જ જીવનનું કીર્તન કરવું એવી તેમ હા રહ માન્યતા થઈ હતી. એવા જીવન સાથે જેટલી વધારે અમાનુષિક અને ચમતકારપૂર્ણ વાતા સંક-ળાએલી હોય તેટલું જ તે જીવનનું વધારે મકત્ત્વ અને ગૌરવ: અને તે જ વાતા ગ્રંથકપે લખવામાં વિદાનાની ાવદત્તાની સાર્થકતા. એ દર્ષ્ટિએ લખાએલા ત્રંથામાંનું વર્જાન એ જ આપણા પૂર્વજોની દષ્ટિમાં ઇતિહાસ. એ જાતના કતિ**હાસ તેાંધી** રાખવા માટે તેા આપણા એ પુરાતન વિદ્વાનોએ **લા**ખા ^લાકા લખી રાખેલા છે અને એકની એક હુકીકતને સેંકડા ગ્રંથામાં ઉતારી રાખી છે. પરંતુ આપણી ઇતિહાસ વિષેતી આધુનિક માન્યતા તદ્દન જાદી જ જાતની **થ**ઇ જવાથી આપણને એ સેંકડાે ત્રંથાના લાખા શ્લોકામાંથી કહેવાતા રત્નાકરમાંથી જેમ ભાગ્યે જ કાે રત્ન જડી આવે છે તેમ. એ કહેવાતા ઇતિહાસમાંથી ભાગ્યે જ કાઇ ઇતિહાસના યથાર્થ ઉઠકોખ મળી આવે તેમ છે.

લગભગ વિક્રમના દશમા સૈકા સુધીમાં, જેને આપણે ઐતિહાસિક કે અર્દ્ધ-ઐતિહાસિક શ્રંથ કહી શકીએ, એવા એક્ય શ્રંથ, આપણા આટલા બધા વિશાળ ભારતીય-સાહિત્યમાં લખાયેલા મળી આવતા નથી. સુપ્રસિદ્ધ અરખી શ્રંથકાર અલ્મેરુતી, જેણે સંસ્કૃત ભાષાના સુંદર અલ્યાસ કરી, ભારતની સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ પરિચય પ્રાપ્ત કરવા અને તેને પાતાની ભાષામાં લિપિયદ કરવા અદ્દસુત પ્રયત્ન કર્યા હતા, તે હિંદુઓની ઐતિહાસિક ત્રાન વિષેની ઉપેક્ષા વિષે દિલગીરીપૂર્વક પાતાના ક્તિષ્યુલ હિંદ નામના પ્રખ્યાત શ્રંથમાં લખે છે કે—"એ દુર્ભાગ્યની વાન છે કે હિંદુઓ ઐતિ-હાસિક બાયતાના અનુક્રમ વિષે બહુ ખ્યાન નથી આપતા. પાતાના દેશના રાજાઓની પર પરાના કાલકમની બાયતમાં તેઓ બહુ જ બેદરકાર હાય છે. તેમને જ્યારે દબાણપૂર્વક આ બાયતાની હજીકત માટે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ એતા શા ઉત્તર આપવા એ કર્યું ન જાણતા હાવાથી, એકદમ કાઈ કથા કહેનારને પકડી લાવે છે."

(અલ્ખેરુનીનું 'ઇન્ડીયા ' ભા. ૨, પૃ. ૧૦)

એટલે કે એ ઉક્તિ પ્રમાણે આપણા જે પુરાષ્ટ્ર કથાકાર તે બધા, એ જમાનામાં ઇતિહાસકાર મનાતા.

દશમા સૈકા પછી આપણા લોકાનું લક્ષ્ય, આ વિષય તરફ. કાંઇક ખેંચાયું જણાય છે; અને ખાસ ઇતિહાસના તો નહિ પણ ઇતિહાસના આલે-ખનમાં ઠીકઠીક ઉપયોગી થાય તેવી કેટલીક સામગ્રીવાળા મંથા-પ્રયંવા—ચરિત્રા વગેરે લખવા તરફ આપણા પૂર્વજોની પ્રવૃત્તિ થઇ છે. મુસલ્માનાના વિશેષ સંસર્ગને પરિણામે આ પ્રવૃત્તિ આપણામાં આવી હોય એમ લાગે છે. તવારીખા લખવાના રીવાજ અરબી અને કારસી ભાષા લાધી પ્રજામા ધણા જાના સમયથી ચાલ્યા આવે છે. એ પ્રજાના વિશેષ પરિચય થતાં આપણા લોકાને પણ એ વિષય તરફ કાંઇક રુચિ ઉત્પન્ન થઇ હોય એમ માની શકાય.

આપણી પ્રજાની વિશાળતા તેમજ સાહિત્યની વિપુળતાની દરિએ જો વિચાર કરીએ તો એ જાતના જે નાના—મેટા ૨૫-૫૦ શ્રંથા અત્યારે આપણને મળી આવે છે તે મહાસાગરમાં બિન્દુ જેટલા પણ નહિ કહેવાય; છતાં ગૂજરાતના ઇતિહાસની અપેસાયે તેમનું પરિમાણ કંઈક વધારે સંતાષકારક કંડી શકાય. ગૂજરાતના એ પ્રાચીત ઇતિહાસની સામગ્રી જેટલી વિશ્વમનીય અને પ્રમાણમૂત મળી શકે છે તેટલી, હિંદુસ્થાનના બીજા કાઇ ભાગની નહિ—એમાંચે ખાસ કરીતે અચુહિલપુરના ચાલુકય રાજતંશના સમયની. ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં ખૂબ રસ લેનાર સ્વ. ડૉ. બ્યુલ્ડર કહે છે કે—ખરેખર હિંદુસ્થાનના બીજા કાઇ રાજવંશ કરતાં ચાલુકયોના ઇતિહાસ માટે વધુ, અને વધારે વિશ્વાસપાત્ર પ્રયંધકારા મળી આવે છે અને જૈન સંઘના લંડારામાં બધા નહિ તો પણ તેમનાં લખાણામાંના મેટા ભળ સાચતી રાખવામાં આવ્યા છે. (ઇન્ડી. એન્કી. પુ. ૧, ૧,૦)

ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વિષે જે જે ગ્રંથામાંથી થાડી કે ઘણી—સીધી માહીતી કે આડકતરી નેંધ મળી આવે છે તેની હવે ડુંકી ઝાંખી કરીએ.

महाकवि बाणकृत हर्षचरित

એ ગ્રંથામાં સૌથા પહેલા ગ્રંથ મહાકવિ ળાણનું બનાવેલું હર્ષચરિત ગણાય સારાયે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એ જ પ્રથમ ગ્રંથ છે, જેમાં ઐતિહાસિક યુગના આયાંવર્તના એક મહાન્ સત્રાટ્નું, ઇતિહાસની દર્ષિએ પ્રમાચુભૂત કહી શકાય તેવું કેટલુંક ચરિતવર્જુન, વ્યવસ્થિતર્યે કરવામાં આવ્યું છે; અને એ જ પ્રથમાં સૌથી પ્રથમ "ગૂર્જર" એ શ્રષ્ટદનું આપણને એકવાર દર્શન થાય છે. એની પહેલાંના ભારતીય સાહિત્યમાં એ શ્રષ્ટ કયાંએ દરિગાચર થતા નથી. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના મહાવસના પ્રથમ અંકુર આપણને એમાં દેખાય છે. ચક્કવર્તી હર્ષથી એક બે સૈકા પહેલાં જ ગૂર્જરા પંજાયના માંથી સિંધના રસ્તે થઈ અર્બુદાચળની પશ્ચિમે આવેલા મરુભૂમિના બિહ્લમાળના પ્રદેશમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે પાતાનાં સ્મરણીય થાણાં નાંખ્યાં. પુરાશ્કાળથી પ્રસિદ્ધ એ મરુભૂમિ ગૂર્જરાના વસવાટને લીધે અને ગૂર્જરાથી રિક્ષિત થવાના કારણે તે કાળથી ગૂર્જરાના વસવાટને લીધે અને ગૂર્જરાથી રિક્ષિત થવાના કારણે તે કાળથી ગૂર્જરાની બિલ્લોની પલ્લી હતી એ ગૂર્જર રાજધાની બની, અને ત્યાંના રાજ્ય એ ગૂર્જરરાજ કહેવડાવા લાગ્યા. ગૂજરાતના વ્યક્તિત્વનું એ અસલ ગર્ભસ્થાન. ગૂજરાતની અંસ્કૃતિના જીવનતા એ ગૂર્જરાતના અંધકાળ.

ગુપ્તવંશના પતનકાળ દરમ્યાન ગંધાર, સિન્ધુ, દૂધ્યુ, ગૂર્જર અને લાટ લાકા હિંદુસ્થાનના રાજકારણમાં આગળ પડતા થયા અને ગ્રપ્તસામ્રા-જયની સત્તા નીચે ભાવેલા કેટલાક પ્રદેશાને તેઓ પાતપાતાની પરિસ્થિત અને શક્તિ પ્રમાણે કળજે કરવા લાગ્યા. ખીજ બાજા વલભીના મૈત્રકા અને અને સ્થાનેશ્વરના વૈસવ'શીએા.—જેઓ શુષ્તાના પ્રમુખ સામન્તા હતા અને પાતાના સમ્રાટના સિંહાસનની નગળી પરિસ્થિતિના ઉચિત લામ સઇ જેઓ પણ સ્વતંત્ર રાજ્યધિરાજ જેવા થયા હતા-, પાત-પાતા હ સત્તાને વધારવા અને મજબત કરવા યથેષ્ટ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. વલબી-ના મૈત્રકાતા રાજ્યપ્રદેશ સાંકડા અને લાટ માલવ, ગૂર્જર અને સિન્ધ જેવા પરરાજ્યાથી ચારે બાજુએ ધેરાએક્ષા હોવાથી તેમને પાતાની રાજ્ય-સીમા વધારવાના કે વિશિષ્ટ અલશક્તિ સંપાદન કરવાના વધારે અવકાશ ન હતા. પણ સ્થાનેશ્વરના વૈસવંશને આર્યાવર્તાના આખાયે વિશ્વાળ મધ્ય પ્રદેશ ઉપર પાતાની સત્તા સ્થાપન કરવાના સુપાય મળી જવાથી તેની શક્તિ ખુબ વધી હતી: અને ધીમે ધીમે ગ્રપ્ત સામ્રાજ્યની સવળી પ્રભુના તેના અધિકાર નીચે બેગી થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. એ વંશના સૌથી પ્રથમ મહારાજધિરાજ પ્રભાકરવર્ષન થયા જે ખૂબ પરાક્રમી અને પ્રતાપી હાવાથી પ્રતાપશીલના ઉપનામથી ઓળખાયા. મહાકવિ બાહો

अने हुणहरिणकेसरी, सिन्धुराजण्यः, गूर्जरप्रजागरः, गान्धाराधि-पगन्बिष्कृटपाकतः, लाटपाटबपाटबरः, मालबल्धमीलतापर गुः अवां अवां विशेषण्थि संभोष्यो छे तेथी लखाय छे हे अण् हुण, गूर्लर, साट, मासव, सिन्धु अने गान्धार (अहगानीस्थान)नां राज्या सामे जाथ शीडी हती अने वधता कता अमना प्रभावने भाणवा प्रयत्न क्ष्यी हतो. आमां लखावेसा हुख, सिन्धु, गान्धार, साट अने मासव क्षेष्ठा ते। अनी पहेसां पख् हिंदना छितिहासनी र ग्रम्भि छपर हेटसे। आग ललवता आवता होवाथी तेमना आपखुने हेटसे। परियय ओ हाण पहेसांना साहित्यहारा थाय छे पखु आमां लखावेसा गूर्लरी। विभेना छक्ष्येन साहित्यहारा थाय प्रथम वार ल दिल्योग्यर थता होवाथी, गूलरातनी संस्कृतिना छितिहासनं प्रथम साधन जाखनुं आ हर्षभितिहासनं शही शहाय.

એ ઉપરાંત આ ચરિતમાં હર્ષકાલીન રાજકાય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિના પણ કેટલાક ચિતાર આપવામાં આવેલા છે જે તત્કાલીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિને પણ લાગૂ પડે છે.

उद्घोतनसूरिकृत कुवस्रयमाला कथा

હર્ષ ચરિત પછી બીજો अंथ कुवलयमाला कहा नामने। प्राकृतलाषाने। कैन कथाअंथ छे केमां गूर्क रहेश अने गूर्क रलाषा विषेते। ओक संक्षिप्त पणु स्चक उद्धेण भणी आवे छे. उद्योतन नामना कैन स्विभे प्राचीन गूर्क रहेशनी भीछ राजधानी ज्वालिपुर (आधुनिक मारवाउनुं अलीर) मां, विक्रम संवत् ८३५ मां ओ कथानी रचना करी हती. लारतनी भूमिमां गूर्क र शण्दने। जयधीष करावनार गूर्क र प्रतिहार वंशने। सम्राट्स वत्सराक ते वभते त्यां राज्य करते। हती.

આધ્યાત્મિક વિકાસમાં આવશ્યક એવા અક્રોષ, અલેલ, અમાન, અમાયા આદિ જે સદ્યુણોનો જૈન ધર્મમાં ઉપદેશ કરવામાં આવેલા છે તેને રૂપક આપી, તેમના આચરણ-અનાચરણદ્વારા થતા લાભ-અલાભનું પરિણામ બતાવવા માટે આ એક કલ્પિત કથાની કર્તાએ સરસ સંકલના કરી છે. એમાં પ્રસંગવશ તત્કાલીન સામાજિક દશાનું કેટલુંક રમ્ય ચિત્ર આલેખેલું છે અને એક ડેકાણે ભારતની પ્રસિદ્ધ અને મુખ્ય મુખ્ય ભાષાઓનું સાદાહરણ સ્થન કરેલું છે. તેમાં ગૂર્જર લોકાની પ્રકૃતિ, વેશબૂષા

અતે ભાષાના પણુ ટુંકા નિર્દેશ મળી આવે છે. એ સિવાય, તે વખતે એ પ્રાચીન ગૂજરાતમાં જે દેશ્ય-અપબ્ર.શ ભાષા બાલાતી હતી તેનાં પણ કેટલાંક અવતરણા એ મહત્ત્વના પ્રાથમાંથી મળી આવે છે જે ભાષાવિકાસના ઇતિહાસની દષ્ટિએ ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

राजशेखरकविकृत काव्यमीमांसा

તે પછીના ગ્રંથ રાજશેખર કવિના કાવ્યમામાં નામે છે. તેમાંથી તત્કાલીન દેશાની ભૌગોલિક સીમા વિષે, તથા લોકાની વિદ્યા અને ભાષા વિષે કેટલીક ખાસ માહિતી મળી આવે છે. રાજશેખર, ગૂર્જર પ્રતિહાર-વંશના સૌથી વધારે પ્રતાપી રાજા મહેન્દ્રપાલના વિદ્યાગ્રરુ હતા અને તેણે મહેન્દ્રપાલના પુત્ર મહીપાલના રાજ્યની ગૌરવભરેલી કારકીકી પણ જોઇ હતી. વિ. સં. ૯૫૦થી ૯૮૦ સુધીમાં તે હયાત હતા.

भोजराजरचित सरस्वतीकण्ठाभरण

તે પછીતે બોજરાજ રચિત સરસ્વતીકંઠાભર**ણ પ્રાંથ છે જેમાં** ગૂર્જરા કર્ષ્ટ ભાષાના સાહિત્યથી સંતુષ્ટ થાય છે તેની એક તેાંધ મળી આવે છે.

अपभंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गूर्जराः।

कायस्थकवि सोड्डळनी उदयम्रुन्दरी कथा

ચૌલુક્ય બીમદેવના સમયમાં, ગૂજરાતના દક્ષિણુ ભાગ ઉપર, જે તે સમયે લાટ દેશના નામે આળખાતા હતા અને ભરુચ જેની રાજધાની હતી, દક્ષિણના ચાલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. વત્સરાજ નામે વિદ્યાવિલાસી અને કવિઓના આશ્રયદાતા રાજા એ વખતે લાટ દેશના સ્વામી હતા. સોર્ટુલ નામના કાયસ્થજાતીય કવિ એતી રાજસભાના મુખ્ય વિદ્રાન્ હતા. તેણે, બાણની કાદંખરી મહાકથાનું અનુકરણ કરતી ઉદયસુંદરી નામે એક સરસ અને કવિત્વપૂર્ણ સંસ્કૃત ગદ્ય કથાની રચના કરી છે. કવિ વંશે વાલભ કાયસ્થ હતા તેથી તેણે કથાના પ્રારંભમાં પાતાના વંશપરિચય આપતી વખતે, કેવી રીતે વલભીમાંથી એ કાયસ્થકુળની ઉત્પત્તિ થઇ તેની કેટલીક

કિંવદન્તી મિશ્રિત હડીકત આપી છે જેમાંથી કેટલુંક ઐતિહાસિક તારણુ તારવી શકાય છે. કવિના પૂર્વ જો વસભી છોડીને લાટમાં આવીને વસ્યા હતા, અને ત્યાં કાંઇક રાજ્યાધિકારીપણું ભોગવતા હતા. લાટના રાજાઓનો, કાંકણુ પ્રદેશ કે જેની રાજધાની ઠાણા હતું ત્યાંના, શિક્ષાહારવંશીય રાજાઓ સાથે મૈત્રી મંબંધ હતા, તેથી કવિ કેટલાક સમય એ રાજાઓની સસામાં પણ સારા સતકાર પામ્યા હતા અને પા તાની કવિતાથી ત્યાંના નૃપતિઓનું તેણે મનારંજન કર્યું હતું. એ કવિતી કથામાં લાટ દેશ તેમજ લસ્ચ, સ્પરિક વગેરે સ્થળાનું કેટલુંક વર્ણન મળે છે. કવિના ગાઢ મિત્રામાં ચન્દનાચાર્ય અને વિજયસિંહાચાર્ય નામના બે જૈન શ્વેતાંબર વિદ્વાતા, તેમજ મહાડીર્તિ અને ઇંદાચાર્ય નામના બે દિગંબર જૈન વિદ્વાતા હતા, જેમણે કવિની એ રચનામાં સંશાધન આદિની ખાસ સહયતા આપી હતી. લાટ દેશમાં રચાએલી કૃતિઓમાં આ કથાનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

વિક્રમના અગ્યારમા સૈકાના અંત સુધીમાં રચાએલા સાહિત્યમાં આ પ્રમાણે બહુજ વિરલ ઉલ્લેખા, આપણા ગૂજરાત દેશ કે ગૂજરાતની પ્રજા માટે કરેલા મળી આવે છે.

૧૨મા–તેરમા સૈકાનું સાહિત્ય.

ભારમા સૈકાથી ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાના લાગ્યું હતું જેમાંથી ગૂજરાતના ઇતિહાસની વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપ-લબ્ધ થાય છે.

विरहणकविकृत कर्णसुन्दरी नाटिका

આ પ્રકારના સાહિત્યમાં સૌથી પ્રથમ કૃતિ કાશ્મીરી કવિ મિલ્હબુની છે. બારમા સંકાના બીજ પાદની શુરુઆતમાં આ કવિ ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો એ કેટલાક સમય ગૂજરાતની રાજધાની અચુહિલપુરમાં રહ્યો હતા. સિહરાજ જયસિંહના પિતા કર્ણું દેવ તે વખતે રાજા હતા. એ રાજાની એક પ્રણયકથાને લક્ષીને કર્ણું સુન્દરી નામે એક નાટિકા એણે રચી જે મહામાત્ય સંપત્કર ઊર્ફે સાંત્એ બંધાવેલા શાંતિનાથજિનના મંદિરના પ્રતિકોત્સવ પ્રસંગે ભજવવામાં આવી હતી. એ નાટિકામાંથી મંત્રી સાંત્ર રાજા કર્ણું, તેની પદરાણી મયણલ્લા અને રાજાએ કરેલી ગજની ઉપરની ચઢાઇ વિષેની કેટલીક સચક હકીકત મળી આવે છે.

विक्रमाङ्कदेवचरित

ગૂજરાતમાં થાડા સમય રહીને એ કવિ સામનાથની યાત્રાએ ગયા અને પછી ત્યાંથી દક્ષિણમાં ગયા. ત્યાં કલ્યાણના ચોલુક્ય રાજ આઢવમલ્લ અથવા ત્રેલાક્યમલ્લના પુત્ર વિક્રમાંકદેવની રાજસભાના એ મુખ્ય વિદ્વાન્ બન્યા અને તે રાજના ગુલ્યુકીર્તન માટે એણે વિક્રમાંકદેવચરિત નામનું ૧૮ સર્ગાવાળું એક મહાકાવ્ય રચ્યું. એ કાવ્યના મુખ્ય વર્ણવિષય તા વિક્રમાંકદેવનું ગુણાતકીર્તન છે પણ તેમાં અંતર્નિહિત વર્ણન ઉપરથી ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર પણ દેદલાક પ્રકાશ પડે છે.

हेमचन्द्राचार्यरचित चौलुक्यवंशोत्कीर्तन-म्राश्रय महाकाव्य

ગૂજરાતના ઐતિહાસિક પ્રગંધ કે ચરિત લખનારાઓમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રને મળે છે. તેમણે પાતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુ-શાસન નામના વ્યાકરણગ્રંથના દરેક પાદને અંતે અંકક શ્લાક રચીને મુક્યા છે જેમાંથી ગૂજરાતના ચૌલુક્ય રાજવંશના મૂળપુરુષ મૂળરાજથી લઇ સિદ્ધરાજ પર્યતના રાજાઓની નામાવળી મળી આવે છે. તેમની એ વિષેની બીજી, પણ મુખ્ય અને મહત્ત્વની કૃતિ તે ચૌલુક્યવંશાતકીર્તન નામનું દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય છે. એ કાવ્ય ખે ભાગમાં છે. પહેલા ભાગ સંસ્કૃતભાષામાં છે અને બીજો ભાગ પ્રાકૃત આદિ છ ભાષામાં છે. પ્રથમ ભાગના ૨૦ સર્ગ છે અને બીજાના આઠ સર્ગ છે. પ્રથમ ભાગમાં અણહિલપુરના વર્ણન સાથે મૂળરાજથી લઇ કુમારપાલના વિજયીજીવન સુધીનું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં માત્ર કુમારપાલના વિજયીજીવન સુધીનું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં માત્ર કુમારપાળના રાજકીય અને ધાર્મિક જીવનનું કેટલુંક વર્ણન છે. એ કાવ્યમાંથી પ્રાચીન ગૂજરાતની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ ઉપર સચિશેષ પ્રકાશ પડે છે.

कवियश्रश्रन्द्रज्ञुं मुद्रितकुमुदचंद्र मकरण

સિદ્ધરાજ જયસિંહના અખ્યક્ષત્વ નીચે, તેની રાજસભામાં, વિ. સં. ૧૧૮૧માં જૈનધર્મના ધતાંબર અને દિગંબર નામના ખે પક્ષના મુખ્ય આચાર્યો વચ્ચે એક માટા સાંપ્રદાયિક વાદ-વિવાદ થયા. એમાં ધાનાંબર પક્ષના વિજય અને દિગંબર પક્ષના પરાજય થયા. એ વાદ-વિવાદનું વર્ણન કરનારૂં મુદ્દિતકુમુદ્દચંદ્ર નામનું એક પંચાંકી નાટક ધર્કેટવંશના યશશ્રંદ્ર

નામના કવિએ તે વખતે લખ્યું છે. એ એક સર્વથા એતિહાસિક નાટક છે અને એમાં સ્ચવેલાં પાત્રા અને વર્ણવેલી કથાવસ્તુ લગલગ એતિહાસિક છે. સિદ્ધરાજની રાજસભાનું એમાં વિશ્વસનીય ચિત્ર આપેલું છે. તે વખતની લોકાની ધાર્મિક સ્પર્હા, ધર્માચાર્યોની પારસ્પરિક અસહિબ્હ્યુતા, રાજાઓની ત્યાપપ્રિયતા તેમજ સ્વદેશ અને સ્વરાબ્ડ્રની વિજયોત્કંઠા આદિ અનેક વસ્તુઓના લાણા સારા પરિચય એ નાટકના આલેખનમાંથી મળી આવે છે.

रामचन्द्रकविकृत कुमारविहार शतक

હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રે કુમારવિહારશતક નામનું એક ખંડ કાવ્ય રચ્યું છે જેમાં અજુહિલપુરમાં કુમારપાલ રાજ્યએ બંધાવેલા પાર્ધાનાથ જિનમ દિરનું કાવ્યાત્મક શાભાવર્જુન કરવામાં આવ્યું છે. તત્કાલીન દેવમ દિરા અને તેમાં થતાં પૂજાવિધાનાની કેટલીક ઝાંખી કલ્પના આ કાવ્યમાંથી મળી આવે છે.

कवियशःपालरचित मोहराजपराजय नाटक

કુમારપાલના ખૃત્યુ પછી તેની ગાદીએ અજયપાલ બેઠા અને તેણે ત્રણેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના સમયમાં, તેના એક રાજ્યાધિકારી મોઢવ શીય કિવ યશ:પાલે મોઢરાજપરાજય નામનું પંચાંકી ફપકાત્મક નાટક લખ્યું, અને તે થારાપદ્ર એટલે આધુનિક થરાદ ગામમાં આવેલા કુમારવિહાર નામના મહાવીરજિતમ દિરમાં ભજવવામાં આવ્યું. હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશાનુસાર કુમારપાલે જે જીવદયાપ્રવર્ત નરૂપ જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી તે વસ્તુને રૂપક આપી આ નાટકની વસ્તુ મંકલના કરેલી છે. એમાં કુમારપાલ સિવાય, વર્ષ્યું વેલાં પાત્રા બધાં જ કાલ્પનિક છે; પરંતુ કથાવસ્તુ લગભગ સંપૂર્ણ રૂપે સત્યઘટનાત્મક છે. એ નાટકમાંથી, તે વખતની ગૂજરાતની સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક વસ્તુસ્થિતિના ઘણા સારા ચિનાર આપહાને મળી આવે છે.

सोममभसूरिग्रथित कुमारपालमतिबोध

કુમારપાલના મૃત્યુ પછી ૧૧ વર્ષે, સામપ્રભસરિ નામના જૈન આચાર્યે કુમારપાલપ્રતિએાધ નામના એક કથાપૂર્ણ બૃહદ્દ ગ્રંથ પાટણમાં જ લખ્યા. એ ગ્રંથમાં મુખ્યરીતે તા, હેમચંદ્રસૂરિએ કુમારપાલ રાજાને જે જાતના ધર્મખોધ વાર વાર આપ્યા, અને તેના શ્રવણથી પ્રતિભુદ થઈ જે રીતે કુમારપાલે જૈનધર્મના સ્ત્રીકાર કર્યો તે વસ્તુ વર્ણુ વેલી છે. પણ એ વસ્તુની ભૂમિકારૂપે આવશ્યક એવી કેટલીક એતિહાસિક હુકીકત પણ પ્રયંગાપાત્ત એમાં આપવામાં આવી છે જે વિશ્વસનીય હોવાયી ઉપયાગી અને મહત્ત્વની છે.

शतार्थी काव्य

એ જ સામપ્રભસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વસન્તિલકાહંદમય એક પદ્ય બનાવ્યું છે જેના જૂદા જૂદા સા અર્થો કર્યા છે અને એથી તેનું નામ દાતાર્થિક ક્લાદય રાખવામાં આવ્યું છે. એના જે સા અર્થો કરેલા છે તેમાં ૧૦ અર્થી, તત્કાલીન ગૂજરાતની ૧૦ વ્યક્તિઓને લગાડવામાં આવ્યા છે જેમાં કેટલુંક એતિહાસિક તત્ત્વ પણ ઘટાવેલું છે. એ ૧૦ વ્યક્તિઓમાંથી સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, અજયદેવ અને બાલમૂલરાજ એ ચાર પ્રચારના સમકાલીન ગૂજરાતના રાજાઓ પણ છે.

वस्तुपाल-तेजपालतुं कीर्ति-कथासाहित्य

ચૌલુક્યવંશના છેલ્લા રાજા બીજા ભીમદેવના સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસ પ્રમાણમાં સૌથી વધારે વિગતવાળા અને વધારે વિશ્વસનીય પુરાવા- વાળા મળી આવે છે; અને તેનું કારણ, તે સમયમાં થએલા ચાશુક્યના અવતારસમા ગૂજરાતના બે મહાન અને અદ્વિતીય બંધુમંત્રી વસ્તુપાલ—તેજપાલ છે. એ બે ભાઈઓના શૌર્ય, ચાતુર્ય અને ઔદાર્ય આદિ અનેક અદ્દુલત ગુરૂાને લઇતે, એમના સમકાલીન ગૂજરાતના પ્રતિભાવાન પંડિતા અને કવિઓએ એમની ક્યર્તિને અમર કરવા માટે જેટલાં કાગ્યા, પ્રબંધા અને પ્રશસ્તિઓ વગેરે રચ્યાં છે તેટલાં હિંદુસ્થાનના બીજા કાઇ રાજપુરુષ માટે નહિ રચાયાં હોય.

बस्तुपालरचितनरनारायणानंद काव्य

વસ્તુપાલ મંત્રી જાતે એક સરસ કવિ અને ખહુ વિદ્વાન્ પુરુષ હતા. તે પ્રાચીન ગૂજરાતના વૈશ્યજાનીય મહાકવિ માધની જેમ શ્રી અને સરસ્વની બંનેના પરમ કૃપાપાત્ર હતા. તેણે, જેમ મંદિરા વગેરે અમંખ્ય ધર્મ-સ્થાના ઉભાં કરી અને અગણિત દગ્ય દાન-પુષ્યમાં ખર્ચી લક્ષ્મી દેવીના યથાર્થ ઉપલોગ કર્યો હતો; તેમ, અનેક વિદ્વાના અને કવિઓને અત્યંત આદરપૂર્ણ અનન્ય આશ્રય આપી, તેમજ પાતે પણ કવિતા અને સાહિત્યમાં ખૂબ રસ લઇ, સરસ્વતી દેવીના સાચા ઉપાસક બન્યા હતા. કેટલેક અંશે મહાકવિ માલ એ વસ્તુપાલના માનસના આદર્શ પુરુષ હાય એમ મને લાગે છે. માધના શિશુપાલવધ મહાકાવ્યના અનુકરણરૂપે વસ્તુપાલે નરનારાયણાનંદ નામનું મહાકાવ્ય બનાવ્યું છે. એ કાવ્યના અંતિમ સર્ગમાં મંત્રીએ પાતાના વંશપરિચય વિસ્તારથી આપ્યા છે અને પાતે કેવી રીતે અને કઇ ઇ≈ાએ, ગૂજરાતના એ વખતના અરાજકતંત્રના મહાલાર માથે ઉપાડવા અમાત્યપદ સ્વીકાર્યું છે તેનું કેટલુંક સ્થ્યન કર્યું છે.

सोमेश्वरकविकृत कीर्तिकी मुदी

ગૂજરાતના ચૌલુક્યવંશના રાજપુરાહિત નાગરવંશીય પંડિત સાંમેશ્વર ગૂજરાતના કવિએામાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિના કિવ શઈ ગયા. એ વસ્તુપાલના પરમ મિત્ર હતા. વસ્તુપાલને મહામાત્ય બનાવવામાં એના કાંઇક હાથ પણુ હતા. વસ્તુપાલની જીવનક નિંતે અમર કરવા માટે એણું ક નિંકો મુદ્દા નામનું નાનું પણુ ઘણું સુંદર કાગ્ય બનાવ્યું. એ કાગ્યમાં, કવિએ પ્રથમ ગૂર્જર રાજધાની અભુહિલપુરનું વર્ણન કર્યું. તે પછી તેમાં રાજકર્તા ચાલુકયવંશાનું અને મંત્રીના પૂર્વ જોનું વર્ણન આપ્યું. તે પછી, કેવી રીતે મંત્રીને એ મંત્રીપદના પ્રાપ્તિ થઇ તેનું, મંત્રી થયા પછી ખંભાતના તંત્રને વ્યવસ્થિત કર્યાનું, અને તેમ કરતાં શંખરાજ સાથે કરવા પહેલા યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું. તે પછી મંત્રીએ શત્રુંજય, ગિરનાર અને સામેશ્વર વગેરે તીર્ધ સ્થાનાની માટા સંઘ સાથે કરેલી યાત્રાનું સુરમ્ય વર્ણન આપ્યું છે. એ યાત્રા કરી મંત્રી પાછા પાતાને સ્થાને આવે છે તે ઠેકાણે કવિ પાતાના કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે. એથી જણાય છે કે વિ. સં. ૧૨૮૦ ની લગભગ એ કાવ્યની રચના થઇ હોવી જોઈ એ.

अरिसिंहरचित सुकृतसंकीर्तन

સાંમેશ્વરની માક્ક અરિસિંહ નામના કવિએ વસ્તુપાલના સુકૃતનું સંક્રીર્તાન કરવાની ઇચ્છાથી सुकृतसंकीर्तन નામનું અન્વર્થક કાવ્ય બનાવ્યું છે. એ કાવ્યમાં પણ લગભગ कीर्तिकौमुदी જેવું જ બધું વર્ણુન આવે છે. એમાં વિશેષ એટલા છે કે, ક્રીર્તિકૌમુદીમાં જ્યારે અણુહિલપુરના રાજ્યકર્તા માત્ર ચૌલુક્યવંશનું જ વર્જુન આપેલું છે ત્યારે આમાં એ વર્જુન અજુહિલ-પુરના મૂળ સંસ્થાપક વનરાજ ચાવડાથી શુરુ કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં ચાવડાવંશની પૂરી નામાવલી આપવામાં આવી છે. આ કાવ્યની રચના કોર્તિકૌમુદીના સમય કરતાં સહેજ થાડી પાછળથી થઇ હશે એમ એના વર્જુન ઉપરથી જહ્યાય છે.

बालचंद्रमुरिविरचित वसन्तविलास

ક્રીર્તિ કોંમુદ્દી અને સુકૃતસંક્રીર્તન ઉપરાંત વસ્તુપાલના ગુણાનું ગૌરવ ગાનારૂં ત્રીજાં કાવ્ય બાલચંદ્રસ્રિકૃત વસંતિવલાસ નામનું છે. એ કાવ્ય, ઉપરના બંતે કાવ્યા કરતાં જરા માટું છે અને એની રચના વસ્તુપાલના મૃત્યુ પછી, પણ તરત જ, થઈ છે. કવિએ ખાસ કરીને મંત્રીના પુત્ર જયન્તર્સિંહની પરિતુષ્ટિ ખાતર આ કાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં પણ વર્ષ્યવિષય લગભગ ઉપરનાં કાવ્યા જેટલા જ છે. વિશેષ એ છે કે, એમાં વસ્તુપાલના મૃત્યુની હુક્રીકત પણ આપવામાં આવી છે. એ કારણ-થી આની રચના વિ. સં. ૧૩૦૦ ની લગભગ થયોલી માની શકાય.

उदयमभसूरिकृत धर्माभ्युदय महाकाव्य

વસ્તુપાલના ધર્મ ગુરુ આચાર્ય વિજયસેનસ્રિના પૃદ્ધર આચાર્ય ઉદય-પ્રમસ્રિસ્મે પુરાણ પદ્ધતિ ઉપર એક ધર્મા બ્યુદય નામના શ્રંથ બનાવ્યા છે. વસ્તુપાલ સંવપતિ થઇ, ધણા ભારે આડં બર સાથે, જે શત્રું જય ગિરનાર આદિ તીર્થાની યાત્રાઓ કરી હતી તેનું મહાત્મ્ય બનાવવા અને સમજાવવા માટે એ શ્રંથ રચવામાં આવ્યા છે. વસ્તુપાલની જેમ પુરાણુ-કાળમાં કયા કયા પુરુષોએ માટા માટા સંધા કાઢી એ તીર્થાની યાત્રાઓ કરી હતી, તેમની કથાઓ એમાં આપવામાં આવેલી છે. શ્રંથના મેટા ભાગ પૌરાણિક કથાઓથી ભરેલા છે, પણ છેવટના ભાગમાં, સિદ્ધરાજના મંત્રી આશુક, કુમારપાલના મંત્રી વાગ્સટે અને અંતે વસ્તુપાલે જે યાત્રા કરી તે સંબંધી કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધા પણ એમાં આપેલી મળી આવે છે.

जयसिंहसूरिकृत इमीरमदमर्दन नाटक

વસ્તુપાલે ગૂજરાતના રાજતંત્રના સર્વાધિકાર હાથમાં લીધા પછી, ક્રમે ક્રમે પાતાના શૌર્ય અને મુહિચાતુર્ય દ્વારા એક પછી એક રાજ્યના અંદરના

અને બહારના શત્રુઓનું કળ અને બળથી દમન કરવું શરુ કર્યું. તે જોઇ ગુજરાતના પડાશી રાજાઓ ખૂબ ખળભળી ઉઠચા અને તેમણે ગુજરાતમાં પુનઃસ્થાપન થતા સતંત્રને ઉથલાવી પાડવાના ઈરાદાથી આ દેશ પર આક્ર-મણા કરવાં માંડયાં. વિ. સં. ૧૨૮૫ના અરસામાં દક્ષિણના દેવગિરિના યાદવ રાજા સિંહણ, માલવાના પરમાર રાજા દેવપાલ અને તુરુષ્ક સેનાપતિ અમીરે શીકાર–એમ દક્ષિણ, પૂર્વ અને ઉત્તર ત્રણે દિશાએામાંથી એકી સાથે ત્રણ ખળવાન શત્રઓએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ લંઇ આવવાના લાગ શાધ્યા. એ સયંકર કટાકટીના વખતે વસ્તપાલે પાતાની તીક્ષ્ણ ચાણક્યનીતિના પ્રયોગ કરી શત્રુઓને છિત્રભિત્ર કરી નાંખ્યા અને દેશને આળાદ રીતે બચાવી લીધા. દિલ્લીના બાદશાહી સૈન્યને આબુની પાસે સખત હાર આપી પાર્થ હાંકી કાઢ્યું; અને એ રીતે એ તુરુષ્ક અમીર, જેને સંસ્કૃતમાં હમીર તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. તેના મદન મદન કરી ગુજરાતની સત્તાનું મુખ ઉજ્વળ કર્યું. એ આખી ઘટનાને મૂળ વસ્તુ તરીકે ગાડવી, ભરુચના कैन विद्वान आयार्थ क्यसिंदस्रिये हमीरमदमर्दन नाभनुं भंयांश नाटक બનાવ્યું. આ નાટકની રચના કરવામાં મુખ્ય પ્રેરણા વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહ, જે તે વખતે ખંભાતના સુધા હતા, તેની હતી, અને તેના જ પ્રમુખત્વ નીચે ભીમે ધરદેવના ઉત્સવ પ્રસંગે ખંભાતમાં તે ભજવવામાં આવ્યું હતું. એ રીતે આ એક ઐતિહાસિક નાટક છે જેને, ભારતીય નાટક-સાહિત્યમાં અત્યંત વિરલકૃતિએામાંની એક કૃતિ તરીકે ગસી શકાય. વસ્તુપાલના વખતની રાજકારણ સચવતી જે હકીકતા આ નાટકમાં ગુંથેલી છે તે ખીજ કતિઓમાં નથી મળતી તેથી એ ઇતિહાસ માટે આ ઘણા ઉપયોગી અને મહત્ત્વના પ્રળંધ છે. કેટલાક વિદ્વાનાએ, એમાં આપેયી હકીકનાને, વધારે અતિશયોક્તિ ભરેલી જ્ણાવી છે પણ તે ખરાબર નથી. મારા મતે એનું ઐતિહાસિક મૃલ્ય વધારે ઊંચા પ્રકારનું છે.

वस्तुपालमशस्तिओ

હપર જે વસ્તુપાલ વિષેનાં કાવ્યા વગેરેના પરિચય આપ્યા છે તે હપરાંત એ ભાગ્યવાન પુરુષની ક્યતિ કથનારી ખીજી કેટલીક ટુંક્ય ટુંક્ય કૃતિઓ મળે છે, જે પ્રશસ્તિઓ કહેવાય છે. એવી પ્રશસ્તિઓમાંથી કેટલીક આ પ્રમાણે છે.

उदयमभस्रिकत सुकृतकीर्तिकङ्घोलिनी

ઉપર વર્જુ વેલા ધર્મા બ્યુદય કાવ્યના કર્તા ઉદયપ્રભસ્તરિએ सुक्त कार्ति-कल्लोलिंगी નામની ૧૭૯ પદ્યોની એક સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ રચી છે. એમાં અરિસિંહના सुक्त तसंकीर्तन નામના કાવ્યમાં જે હૃકીકત છે તેવી જ હૃકીકત સંક્ષિપ્ત રીતે વર્જુ વામાં આવી છે. અચૃહિલપુરના ચાવડાવંશની હૃકીકત પશુ એમાં, ઉક્ત કાવ્યની જેમ આપવામાં આવી છે અને અંતે વસ્તુપાલે કરાવેલાં કેટલાંક ધર્મ સ્થાનાની યાદી પશુ આપી છે. કદાચિત્ શત્રું જય પર્વત ઉપરના આદિનાથના મંદિરમાં કાક કેકાણે આ પ્રશસ્તિ શિલાપદ પર કાતરીને મુકવા માટે બનાવવામાં આવી હોય.

जयसिंहसूरिकृत वस्तुपाल-तेजःपालमशस्ति

જેમણે હમીરમદમર્દન નામનું નાટક રચ્યું તે જ જયસિંહસ્રિએ વસ્તુપાલ-તેજઃપાલ પ્રશસ્તિ નામે એક ૯૯ પદ્યોની ટુંકી રચના કરી છે. એમાં અણુંહિલપુરના ચૌલુક્યવંશનું, વસ્તુપાલતેજપાલના પૂર્વજોનું અને તેમણે કરાવેલાં કેટલાંક ધર્મસ્થાનાનું વર્ણન છે. તેજપાલ જયારે ભરુચ ગયા ત્યારે ત્યાં તેણે જયસિંહસ્રિની પ્રેરણાથી, ત્યાંના પુરાતન સુપ્રસિદ્ધ શકુનિકા વિહાર નામે સુનિસુવ્રતજિનચૈત્યના શિખરા ઉપર સુવર્ણક્લશ અને ધ્વજનદંડ વગેરે ચઢાવી એ મંદિરને ખૂબ અલંકૃત બનાવ્યું હતું, તેથી તેની પ્રશસ્તિ તરીકે આ કૃતિ બનાવવામાં આવી છે.

नरेन्द्रभसूरिविरचित मंत्रीश्वरवस्तुपाळपश्चारेत

વસ્તુપાલના માતૃપક્ષીય ધર્મગુરુ નરેન્દ્રપ્રભસ્તરિએ ૧૦૪ શ્લોકાની એક વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ બનાવી છે. એમાં ચૌલુક્યવંશ અને વસ્તુપાલના વંશનું ડુંક વર્જુન આપી, એ મત્રીએ જે જે ઠેકાણે મુખ્ય મુખ્ય ધર્મ-સ્થાના કે દેવસ્થાના કરાવ્યાં અગર સમરાવ્યાં તેની લંબાલુથી યાદી આપી છે. પ્રશસ્તિકાર પાતે જ એ યાદીને બહુ ડુંકી જણાવે છે, છતાં એ દાનવીરે ગૂજરાત 1 પુષ્યબ્રૂમિને ભવ્યસ્થાપત્યની વિભૂતિથી અલંકૃત કરવા માટે જે અગણિત લક્ષ્મી ખર્ચી છે તેની કેટલીક સારી કલ્પના એ પ્રશસ્તિના પાડથી થઈ શકે છે.

એ જ આચાર્યની રચેલી ૩૯ પદ્યોની એક બીજી નાની સરખી પ્રશસ્તિ, તથા એમના ગુરુ આચાર્ય નરચંદ્રસૂરિની કરેલી ૨૬ પદ્યોવાળી એક બીજી પ્રશસ્તિ, તેમ જ સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિનીના કર્તા ઉદ્દયપ્રભસૂરિની રચેલી ૩૩ પદ્યોવાળી વસ્તુપાલસ્તુતિ વગેરે કેટલીક અન્ય કૃતિએ પણ મને મળી છે.

विजयसेनसूरिकृत रेवंतगिरिरासु

વસ્તુપાલના ઇતિહાસ માટેની ઉપયોગિતામાં છેલ્લી પણ ભાષાવિકાસના અભ્યાસ માટેની યાગ્યતાની દર્ષિએ પહેલી, કૃતિ તરીકે વિજયસેનસરિના બનાવેલા ગૂજરાતી રૈવંતગિરિરાસુની નોંધ પણ આ સાધનસામગ્રી ભેગી લેવી જોઇએ. એ વિજયસેનસરિ વસ્તુપાલ-તેજપાલના મુખ્ય ધર્માચાર્ય. એમના ઉપદેશને અનુસરીને જ એ બંને લાઇએાએ એટલાં બધાં સુકૃતનાં કાર્યો કર્યા હતાં. એમના કથનને માન આપીને જ વસ્તુપાલે સૌથી પહેલાં ગિરનારની યાત્રા માટેના માટેા સંઘ કાઢચો. એ સંઘમાં સ્ત્રીવર્ગના ગાવા માટે ગિરનાર વગેરેનું સુંદર વર્જાન ગુંથી એ રાસની રચના કરવામાં આવી છે. એમાં વિશેષ ઐતિહાસિક સામગ્રી જડતી નથી છતાં એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આ દર્શિએ વિશિષ્ટ છે જ અને ગૂજરાતી ભાષાની એક આદ્યકૃતિ તરીકે તો એની વિશિષ્ટના સર્વોપરિ ગણી શકાય.

जिनभद्रकृत नानाप्रवंधावि

વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તર્સિંહના ભણવા માટે સંવત્ ૧૨૯૦માં, ઉપ-ધું કત ઉદયપ્રભસ્તિના શિષ્ય જિનભદ્રે અનેક કથાએના સંગ્રહવાળી એક ગ્રંથરચના કરી છે જે ખંડિતરૂપમાં મને પાટણના ભંડારમાંથી મળી આવી છે. એમાં પૃથ્વીરાજ ચાહમાન, કનોજના જયન્તચંદ્ર, અને નાડેલના લાખણુરાવ ચોહાણુ વગેરેને લગતા કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રળંધા પણુ આપેલા છે. પ્રળંધચિંતામણીના કર્તાની સામે આ પ્રળંધાવલિ હોય એમ લાગે છે, એટલું જ નહિ પણુ કેટલાક પ્રળંધા તો તેમણે એમાંથી જ નકલ કરી લીધેલા હોય તેવું પણુ સ્પષ્ટ ભાસે છે. ચંદ ખરદાઇના નામે ચઢેલા અને હિંદી ભાષાના આદ્યકાવ્ય તરીક એાળખાતા પૃથ્વી ાજ રાસોના કર્તૃત્વ ઉપર કેટલાક નવીન પ્રકાશ આ પ્રબંધાવલિ ઉપરથી પડે છે. એ જ સંગ્રહમાં, ઘણું કરીને પાછળયી કાઈએ, વસ્તુપાલના જીવનચરિત્રને લગતી પણ કેટલીક વિશિષ્ટ હકીકત આપેલી છે જે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ઘણી મહત્ત્વની છે.

सुमतिगणीकृत गणधरसार्द्धशतक बृहद्वृत्ति

સંવત્ ૧૨૯૫માં સુમતિગણી નામના એક જૈન પંડિતે ગણધર સાર્દ્ધશતક નામના ગ્રંથ ઉપર એક ટીકા લખી છે. એ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મમાં પુરાણકાળથી માંડી ૧૨મા સૈકા સુધીમાં થએલા કેટલાક જૈન સરિઓની કથાએ આપી છે. એના છેલ્લા ભાગમાં જિનેશ્વરસૂરિ, અભયદેવ-સૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનવલ્લમસૂરિ વગેરે એક ગચ્છના આચાર્યોના વિગતથી પરિચય આલેખ્યા છે; જેઓ ભીમદેવ પહેલાના સમયથી તે કુમારપાલ સુધીના સમયમાં થઈ ગયા. એમાં વધારે વિગતા તા સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ લખાએલી છે પણ તેમાંથી થાડીક નોંધા આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે પણ કામની છે.

सिद्धसेनादि पवंध

ઘણું કરીને વસ્તુપાલના જમાનામાં જ કાઈ વિદ્વાને પ્રાકૃત ભાષામાં સિદ્ધસેન, મલ્લવાદી, ખપ્પભટ્ટી વગેરે ૪-૫ જૈન આચાર્યાના પ્રખંધાની રચતા કરી છે. રચનારનું નામ વગેરે મળનાં નથી પણુ તેની એક તાડ પત્રની ખંડિત પ્રત પાટણના ભંડારમાં સં. ૧૨૯૨ની લખેલી મળી આવી છે તેથી એ પહેલાં ૫-૨૫ વર્ષે એની રચના થએલી હોવી જોઈએ. કારણ એમાં પાટણના તુરુષ્કાએ કરેલા ભંગના ઉલ્લેખ છે જે કદાચિત્ શહાસુદ્દિન ધારીના વખતની લૂટને સૂચવનાર્ હોય. એમાં કેટલીક હકીકતા ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટેની સામશ્રીમાં નોંધી શકાય એવી મળે છે.

विनयचंद्रसूरिकृत कविशिक्षा

વસ્તુપાલના જમાનામાં એક વિનયચંદ્રસૂરિ નામના જૈન વિદ્રાન્ થયા. તેમણે પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર આદિ અનેક શ્રંથાની રચના કરી છે. તેમના એક શ્રંથ કાવ્યની શિક્ષા વિષેતા છે જેનું નામ किशिश्वा છે. રાજશેખરની કાવ્યમામાંસાને મળતા કેટલાક વિષય એમાં વર્ણવ્યા છે. એના ભાગાલિક પ્રકરણમાં ગૂજરાત દેશની તત્કાલીન મહાલ કે જીલ્લાવાર જેવી યાદી આપી છે જે આપણા વિષયમાં ખાસ ઉપયોગી ગણી શકાય. એ યાદીમાં, હીરુ-વાણી, પાટણ, માતર, વડૂ, ભાલિજજ, હર્પપુર, શ્રીનાર, જંખૂસર, પડવાણ, દર્માવતી, પેટલાદ, ખેરાલુ, ભાગપુર, ધાળકા, માડાસા આદિ તળ ગૂજરા-તના લગભગ બધા વિભાગાને, તે વિભાગાની સંખ્યા સાથે જણાવ્યા છે. પાટણના ભંડારમાં આ પ્રથની એક અધુરી માત્ર તાડપત્રની પ્રત રહેલી છે.

આમ વસ્તુપાલકાલીન સાહિત્ય સાથે વિક્રમના તેરમા સૈકા પુરા થાય છે.

૧૪ મા સૈકાનું સાહિત્ય

सर्वानंदम्ररिकृत जगडुचरित्र

વિક્રમ સંવત્ ૧૩૧૩ થી ૧૫ સુધીના ત્રશુ વર્ષના ગૂજરાતમાં ઘણા લયંકર દુકાળ પડેયા. વાયેલા વીસલદેવ તે વખતે ગૂજરાતની ગાદીએ રાજ્ય કરતા હતા. કચ્છના ભદ્રેશ્વર ગામમાં જગડુ શાહ જૈન વધ્યુગ્ રહેતા હતા. તેના ગુરુએ તેને ભાવી દુકાળની અગાહી આપી હતી અને તેથી તેણે પાતાની સર્વ સંપત્તિ ખર્ચી અનાજના મોટા સંગ્રહ અગાઉથી કરી રાખ્યા હતા. એ ત્રણવર્ષી દુકાળમાં જ્યારે અના એક કહ્યુ માટે માણુસા મરી જતા હતા ત્યારે એ જગડુએ અનેક ડેકાણે દાનશાળાએ ઉધાડી હજારા લાખા લોકોને અનદાન આપી માતના મોઢેથી ખચાવ્યા હતા. ખુદ ગૂજરાતના, માલવાના અને સિધના રાજ્યોને પણ એણે હજારા મુડા અનના મફત આપી એ રાજ્યોને ઉપકારના આભાર નીચે મુક્યાં હતાં. એ જગડુના દાની જીવનના બાલ બીજાઓને મળે તે માટે સર્વાનંદસૂરિ નામના એક વિદ્વાને જગડુચરિત નામના એક સંસ્કૃત પ્રળંધ રચ્યા છે જેમાં આ બધી હશીકત ડુંકાણુમાં આપી છે. ગ્રંથ લગભગ એજ સમયમાં રચાયેલા છે.

मभाचंद्रसुरिकृत मभावकचरित्र

વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્ર નામના જૈન પંડિતે પ્રભાવકચરિત્ર નામના એક પ્રજાંધાત્મક સરસ શ્રંથ રચ્યાે છે. એમાં જૈન ધર્મમાં થઈ ગએલા ૨૩ પ્રભાવશાલી આચાર્યાના ચરિત્રા આપવામાં આવ્યાં છે. એમાંના ઘણાં ખરા આચાર્યોના ગૂજરાત સાથે સંબંધ હતા. વીરસરિ, શાન્તિસરિ, મહેન્દ્રસરિ, સરાચાર્ય, અભયદેવાચાર્ય, વીરદેવગણી, દેવસરિ અને છેલ્લા હેમચંદ્રસરિ; એમ એ આઠ આચાર્યો તા ચૌલુક્યાના વખતમાં, પાટસુમાં જ, થયા હતા. એ બધા આચાર્યો વધતા એષ્ઠા પ્રમાણમાં ગૂજરાતના રાજ્ઓના પરિચયમાં આવેલા હતા; અને કેટલાંક તા ગૂજરાતના ઉત્કર્યમાં ધણાં માટા ભાગ ભજવ્યા હતા. પ્રંથકારે યથાલબ્ધ ઐતિહાસિક હકીકતા બેગી કરવાના પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી એમાં આપણને ગૂજરાતની સંસ્કૃતિની સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

मेरतुंगाचार्यरचित प्रबंधचितामणि

સંવત ૧૩૬૧માં મેરુતુંગાચાર્યે, વહવાશામાં રહીતે. ગૂજરાતના ઇતિ-હાસના સર્વસંગ્રહ જેવા પ્રતંધચિંતામણિ ગ્રંથ રચ્યાે. ગૂજરાતના પ્રાચીન ⊎િત**ાસ માટે આ** ગ્ર**ંથ મુખ્ય આધારભૂત ગણાય છે. કર્નલ** ફાર્બંસે પાતાનું રાસમાળા નામનું ગૂજરાનના ઇતિહાસનું પ્રથમ પુસ્તક માટેભાગે આ જ માંથના આધારે ખનાવ્યું. બાંબે ગેઝેટિયરના પ્રથમ ભાગમાં જે અહાહિલ-પુરતા ઇતિહાસ આપેલા છે તેતા મુખ્ય આષાર પણ પ્રબંધર્ચિતામણિ છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે પ્રબંધર્ચિતામણિ જે સામગ્રી પુરી પાડે છે તેવી સામગ્રી આપનાર ખીજો ક્રાઇ ગ્રંથ, જો કાશ્મીરના ઇતિહાસ માટેના રાજ-તરંગિણી મંથને અપવાદરૂપે ગણીએ તો, હિંદુસ્થાનના બીજા કાઇ પછા પ્રાંતના ઇતિહાસ માટે ઉપલબ્ધ નથી. અઅહિલપુર સાથે સંબંધ ધરાવતી જે હુકીક્રેતા એમાં આપેલી છે તે લગલગ સંપૂર્ણ વિશ્વસનીય શકાય. એમાં અશહિલપુરના રાજાઓના જે રાજ્યકાળ આપ્યા છે તે પણ ખીજા ઐતિહાસિક પુરાવાએાથી ઘણા ભાગે પુરવાર થયા છે. ગ્રંથકારે ગૂજરાતના એ વખતના વિશેષ પ્રસિદ્ધ મનાતા અને ગૂજરાતના ગૌરવની વૃદ્ધિમાં ભાગ ભજવતા બધાયે પુરુષોના પ્રગંધોના એકત્ર સંગ્રહ કરવાના પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાંથકર્તા પાતે એક જૈન આચાર્ય છે અને જૈન શ્રીતાઓનું મનારંજન કરવા માટે ગ્રંથરચના કરવાના તેમના મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ જૈન હકીકતા તરફ શ્રંથકારના પક્ષપાત હાેય. છતાં ગૂજરાતના સમુચિત પ્રભાવ ઉપર પણ તેમના અનુરાગ્ર⁄્ફ અંતે- તેથી જેમના જૈન સાથે જરાયે સંબંધ નથી એવી પણ કેટ્યાંક ભાગતાનાં, જેવા ઇતિહાસ સંમહની દરિએ, એમણે પાતાના એ સંમહી સંમહી _રાખવાતા

પ્રયાસ કર્યો છે, એ પ્રાંથ વિદ્વાનાને ઘણા ખરા જાણીતા છે; તેમજ હું એ પ્રાંથની એક સર્વાંગ પરિપૂર્ણ વિશિષ્ટ આવૃત્તિ તૈયાર કરી રહ્યો છું-કે જેનાં એ પુસ્તકા તા અત્યાર આગમજ તૈયાર પણ થઈ ગયાં છે, તેથી એ વિષે અહિં વધારે લાંભુ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી જોતા.

जिनमभम्म् रिकृत ।वविधतीर्थकल्प

વિ. સં. ૧૩૮૯ માં દક્ષિણના દેવગિરિ નગરમાં રહીતે. જિનપ્રશ્ન-સુરિએ વિવિધતીર્થકલ્પ નામનાે એક ધણા ઉપયાગી ગ્રાંથ પૂર્ણ કર્યો. એ ગ્રંથમાં, તે વખતે ભારતવર્ષમાં, જૈનાનાં જે જે પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાના મણાતાં અને જેમની યાત્રા કરવા માટે લાકા જતા આવતા તે બધાં રથાનાનું પ્રાચીન માહાત્મ્ય અને ઇતિહાસ આપેલાં છે. ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ, રાજપતાના, મધ્યભારત, સંયુક્ત પ્રાંત અવધ, બિહાર, દક્ષિણ અને કર્ણાટક એ પ્રદેશામાં આવેલાં લગભગ પચાસેક સ્થાનાનાં એમાં કલ્પા છે. ભૌગાલિક અને ઐતિહાસિક-બંતે દર્શિએ આ ગ્રાંથ ધણા ઉપયોગી છે. ગ્રાંથતી રચતા કકડે કકડે **થ**ઈ છે અતે આખા ગ્રંથ લગભગ ચાળાસેક વર્ષમાં પૂરા થયા લાગે છે. એમાં આપેલાં ઘણાં ખરાં સ્થાનાની ગ્રાંથકારે જાતે યાત્રા કરી હતી. એથી જે સ્થાનની જ્યારે યાત્રા કરવામાં આવી તે વખતે તે સ્થાન વિષેતા એક કલ્પ સખી કાઢવામાં આવ્યા. એથી એમાંના ક્રાઇ કલ્પ સંરકતમાં છે તા કાઇ કલ્પ પ્રાક્તમાં છે: અને કાઇ વળી પદ્યમાં છે તેા કાઇ ગદ્યમાં. ગ્રંથકાર આચાર્ય પોતાના જમાનાના બહુ શ્રત વિદાન અને પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા. ભારતની સંરકૃતિના મહાન સંકટકાળ વખતે તેએ વિદ્યમાન હતા. તેમના જ સમયમાં ભારતવર્ષના હિંદુ રાજ્યોનું સામૃહિક પતન થયું અને ઇસ્લામી સત્તાનું રથાયી શાસન જામ્યું. ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની વિભ્રતિના નાટકના છેલ્લા પડદા એમના નજર આગળ જ પડયા. અલાઉદોનના સૈ-યે ગૂજરાતની રાજ્ય સત્તાનાે ઉચ્છેદ કરી ગૂર્જર પ્રજાનાં સાહિત્ય. રથાપત્ય અને સૌખ્યની સ્મૃદ્ધિના, જે કાળે અને જે રીતે સંહાર કર્યો, તેને નજરે જોતાર એક સાક્ષી તરીકે, એ આપણને કેટલીક વિગતા, એમના એ તીર્થં કલ્પમાં થદ્વારા પૂરી પાડે છે. અલા-ઉદ્દીનની ગાફીએ આવનાર મહમદશાહ બાદશાહના તા એમને પ્રત્યક્ષ પરિચય પણ ઘણા સારા હતા અને તેથી એમણે પોતાની કેટલીક ચમતકારિક લાગવગ વાપરી એ ખાદશાહ પાસેથી. નાશ થતાં કેટલાંક દેવસ્થાનાનું રક્ષણ કરાવવા જેટલા એ

શક્તિવાન પણ થયા હતા. એમણે પાતાના એ ગ્રંથમાં જ્યાં ત્યાં એવી કેટલીયે એતિહાસિક ઘટનાએનું ઉપયોગી સ્વન કર્યું છે મહમૂદ ગજનવીની મૂજરાત ઉપરની સ્વારીના ઉલ્લેખ, ગૂજરાતના સમગ્ર સાહિત્યમાં, એક માત્ર એમના જ લખાશુમાંથી મળી આવે છે. મ્લેચ્છાના હાથે વલભીના નાશ થયાની, વિક્રમ સંવત ૮૪૫ ની જે મિતિ એમણે આપી છે, તે બીજા બધા કરતાં વધારે વિશ્વસનીય ગણી શકાય છે.

पेथडरास (सं. १३६०नी आसपास)

પારવાડ જાતિના જૈન વૈશ્ય વર્ધમાનના પુત્ર ચાંડસિંહના કુલમાં સિંદ જેવા પેથડ આદિ છ ભાઇએ અવતર્યા. પેથડ બધા ભાઇએ માં વિશેષ પ્રતાપી હતો. એના મનમાં પાતાની લક્ષ્મીના હહાવા લેવાની ઇચ્છા થઇ તેથી એણે શત્રંજય-ગિરનાર વગેરે તીર્થીની યાત્રા કરી આવવાના પાતાના વિચાર બધા ભાઇએાને કહી જશાવ્યા. ભાઈએા બધા સમ્મત થયા અને સંઘની માેડી તૈયારી કરી. પાટઅમાં તે વખતે કર્ણદેવ રાજ્ય કરતા હતા તેની પાસે જઈ યાત્રા કરવા માટે જવાના દેશપટ્ટી મેળવ્યા. શીયાળા ઉતરે કાગુણ સદી પાંચમના દિવસે સંધે પ્રયાણ કર્યું. પહેલા મુકામ પીલુઆણા ગામે કર્યા. રસ્તામાં ક્રાષ્ઠ ચારચરટાએોના ત્રાસ ન થાય તે માટે કર્જારાયે. બિલ્ડ્રેશના વંશમાં જન્મેલા દેદ નામના સુલટ તેની સાથે માકલ્યાે. રસ્તામાં ડાભલનગર, મયગલપુર, નાગલપુર, પેથાવાડા. જંછુ. ભડક, રાણપુર, લાે**લીઆ**આ અતે પીંપલાઈ વગેરે ગામામાં પડાવ નાંખતા સંત્ર પાલીતાણે પહેાંચ્યાે. રસ્તામાં, પેથાવાડાના જાગીરદાર મંડશદેવે. જંબના ઝાલાએ, અને ગાહીલખંડના રાષ્ટ્રા વગેરેએ સંઘના સત્કાર કર્યો. પાલીતાએ યાત્રા કરી, અમરેલી વગેરે થઈ, સંઘ ગિરનાર ગયા. ત્યાંથી સામનાથ અને પ્રભાસમાં ચંદ્રપ્રભૂતી યાત્રા કરી આતંદખેમે પાછા સ્વસ્થાનક આવ્યા એ સંધમાં જનાર નારી જનાતા રમવા માટે અને બીજા લોકાના ગાવા માટે મંડલિક નામના કવિએ પેથડરાસ નામના એક નાના સરખા ગુજરાતી કવિતાબદ્ધ રાસ રચ્યાે છે. આ રાસ આમ ઇતિહાસ અને ભૂગાેલની દર્ષિ ઉપરાંત, પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાની કવિતાની દર્ષ્ટિએ પગ બહુ ઉપયોગી છે. એમાં વ²ચે બેચાર કડીએા એવી **છે જેમાં આપ**શને તે કાલની મરાડીશાહી ગૂજરાતીની ઝલક મળે છે. દીઠલા, લાગલ્લા, મંડિયલે, ક્યાયલે, કવિયલે, તમ્હચિ વગેરે શબ્દ પ્રયોગા કવિએ કવિતામાં કાંઇક અમક લાવવા

માટે ખાસ વાપરેલા હાૈય તેમ લાગે છે. ગૂજરાતના અને મહારાષ્ટ્રના સંબંધ તે વખતે કેટલા નિકટના હતા તે તરફ કાંઈક વિચાર કરવાની સામગ્રી આપણુને આ રાસ ઉપસ્થિત કરે છે.

अंबदेव उपाध्यायकृत समरारास

સંવત્ ૧૩૬૯ માં, પાટચુના સુભા અલક્ષ્પાનના સૈન્યે જૈતાના પવિત્રતમ તીર્થ શત્રુંજય ઉપર આક્રમણ કર્યું અને એ તીર્થનાયક આદિ-નાથની ભવ્ય મૂર્તિને તાડીફાડી, મંત્રી બાહડે બંધાવેલા મંદિરને ભ્રષ્ટ કર્યું. એના સમાચાર અધ્યુહિલપુર પહેાંચતાં ત્યાંના જૈન સંધતે પારા ત્રાર કલેશ થયે! સમરાસાહ એાસવાલ તે વખતે પાટણમાં ઘણા ધનવાન અને લાગવગવાળા પુરુષ હતા. મુસલમાન સંગા અલકખાન સાથે પણ તેના સારા પરિચય હતા. તેણે પાટશના જૈન સંધવતી અધક ખાનને જઇને એ બધી **ખાખત જણાવી, અને જે થયું તે થયું પણ** ખીજાં કાઇ દેવસ્થાનાને હવે વધારે ભ્રષ્ટ ન કરવામાં આવે. તે માટે તરત તેની પાસેથી કરમાન કઢાવ્યાં: તથા શત્રંજયના મંદિર અને મૂર્તિને જે ખંડિત કરી નાંખ્યાં છે તેના કરી ઉદ્ઘાર કરવા માટેની પરવાનગી મેળવી. લાખા રૂપી આ ખર્ચી એ વર્ષની અંદર એ તીર્થના પુનરુદ્વાર કરાવ્યા અને સં. ૧૩ કરતી સાલમાં પાટઅથી એક મેટા સુધ લઈ તે શત્રંજય ઉપર ગયા અને ત્યાં મંદિર અને મૂર્તિની કરી પ્રતિષ્ઠા કરી, એ પ્રસંગને ઉદેશીને, એ સંધમાં સાથે જતાર અંત્રન દેવહરિએ, ગૂજરાતી ભાષામાં સમરારાસ નામની રસભરી રચના કરી એ રચનામાં સંક્ષેપમાં ઉપર આવેલી બધી વિગત વર્ષાવી છે. ભાષા અને ઇતિહાસ બંને દૃષ્ટિએ આ કૃતિ ઉપયોગી છે.

कक्सूरिकृत शत्रुंजयमहातीर्थोद्धार प्रवंध

ઉપર વર્જી વેલા પ્રસંગતા વર્જીન કરતા બીજો એક સંસ્કૃત શ્રંથ છે જેનું નામ શત્રું જયમહાતીથી હાર પ્રયંધ છે. એ ગ્રંથ સં. ૧૭૯૨માં પૂરે શ્યો હતા. એના કર્ત્તા સમરાસાહતા ધર્માચાર્યની ગાઢીએ આવનાર આમાર્ય કમ્ક્સરિ છે. ગ્રંથકાર, એ તીર્થો હારના આખાયે પ્રસંગમાં એક પ્રમુખ ભાગ ભજવનાર હતા તેથી ગ્રંથગત વર્જીનને વિશ્વમનીયતાની છાપ લાગેલી છે. આ ગ્રંથમાં એ બધી હકીકત ખૂબ વિસ્તાર સાથે આપેલી છે અને પ્રારંભમાં સમરાસાહના પૂર્વજોના પણ વિસ્તૃત ઇતિહાસ આપ્યા છે. મૂળમાં એ લોકા મારવાડમાંથી પાલસુપુર આવીને વસ્યા અને પછી ત્યાંથી

પાટે આવીને સ્થિર થયા. સમરાસાંહ ૪ ભાઇએ હતા. તેએ ખધા બહુ બાહાશ અને શક્તિશાળી હતા. એક ભાઈ ખંભાતમાં અને બીજો ભાઈ છેક મદરાસ પ્રાંતના ઉરંગલ શહરમાં માટે કારભાર ચલાવતો હતો. એ દરેક ભાઇને તે તે સ્થાનમાં રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી થણું સન્માન મળતું હતું. પાછળથી સમરાસાંહ આખા નિલંગદેશના માટે રાજ્યાધિકારી—ગવર્નર—તરીકે પણ નીમાણા હતા અને તેણે પાતાની લાગવગથી મુસલમાનાના અત્યાચારમાંથી હજારા—લાખા લાકાનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. પ્રાચીન ગૂજરાતના ચારમાંથી હજારા—લાખા લોકાનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. પ્રાચીન ગૂજરાતના એ અનિમ મહાજન હતા. સ્વાધીન ગૂજર ભૂમિમાં જન્મ લેનાર એ છેક્લા ગૂજરાતી મહત્તમ હતા. એના જમાનાના ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે આ પ્રચ ઘણા ઉપયાગી છે. મેં કલ્પેલી ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના મર્યાદા એ ગ્રંથના સમય અને વિષય સાથે સમાપ્ત થાય છે.

मेरुतुंगाचार्यकृत स्थविरावली

પ્રબંધિયંતામણીના કર્તાથી લિભ એક ખીજ મેરુતુંગાયાર્ય એ સમયમાં થયા છે જેમણે સ્થવિરાવલી અથવા વિચારશ્રેણી નામની એક જૈન કાલક્રમ સ્વક નાની સરખી કૃતિ કરી છે. એ કૃતિ મુખ્યપણે તો જૈન સ્રિઓની પઠ પર પરાતા કાળક્રમ ખતાવવા અથે બનાવવામાં આવી છે પણ એના અંતભાગમાં ગૂજરાતના રાજાઓની—અણુહિલપુરના ચાવડા, ચાલુકયા અને વાલેકાઓની યાદી આપી છે, અને તેમની રાજ્યગાદીની સાલા પણ આપી છે, જે આપણા ઇતિહાસસાધનમાં ખાસ કામની છે. કેટલાક લેખકા, આના કર્તાને અને પ્રબંધિયંતામણીના કર્તાને એક જ વ્યક્તિ માની, તે રીતે જ એમના પરસ્પર વિરાધી જસાવા લખાણોના ગાટાના કરતા આવ્યા છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ છે જ નહિં. આ બંને પ્રધારો ભુદા છે. હેલ્લી કૃતિના કર્તા વિ મં ૧૪૦૦ ની આસપાસ થયા છે.

स्थंभनकपार्श्वनाथचरित्र

મેરુતુંગની જ એક રચના, જેનું નામ સ્થંભનકપાર્ધનાથચરિત્ર છે, પાટશ્વના ભંડારમાં મારા જેવામાં આવેલી. ખંભાતમાં સ્થંભતપાર્ધનાથનું જેતાનું પ્રસિદ્ધ તીર્થભૂત સ્થાન છે. મૂળ એ સ્થાન સેઠી નદીના કાંઢે આવેલા થંભણા ગામમાં હતું, પછુ પાછળથી એ સ્થાનની પ્રતિકા ખંભાતમાં કરવામાં આવેલી. એ સ્થાનસ્થિત પાર્ધનાથની મૂર્તિના ઇતિહાસ ધણા જૂના

છે. જૈતાની પરંપરા પ્રમાણુ આંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહનના સમયમાં એ મૂર્તિનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું. પણ વચ્ચે એ મૂર્તિ લુપ્ત થઇ ગઇ હતી જેનું પુતઃ પ્રકડીકરણ કર્લ્યું દેવ ચાલુક્યના વારામાં અસયદેવસૂ રિએ કર્યું. સંવત્ ૧૩૬૦ની આસપાસ એ મૂર્તિ ખંભાતમાં લાવવામાં આવી. એ વિષેની કેટલીક એનિહાસિક માહિતી આ ગ્રંથમાં આપેલી છે. પાડશુના બંડારની એ પ્રતિ અપૂર્યું છે તેથી ગ્રંથકર્તા કયા મેરુતું ગસ્રરિ છે તેના નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. ખંભાતના ઇતિહાસમાં આ વસ્તુ ઉપયોગી ગણાય.

मकीर्ण मबंधाविल

મતે એક પ્રખંધાવિલની હસ્તલિખિત પુરાતન પ્રતિ મળી છે જેના કર્તાના કરા નિર્દેશ નથી મળતા. એ પ્રતિ સંવત્ ૧૪૦૦ ની આસપાસની લખેલી છે તેયી છેવટના એના સમય ચૌદમા સૈકાના અંતિમ ભાગ ગણી શકાય. એ પ્રતિ એક પ્રકારની પ્રપીર્ણું નોંધપાયી જેવી છે અને એમાં કાઇ ૧૪૦ જેટલી બાખતા નોંધેલી છે. એ નોંધામાં કેટલીક અંતિહાસિક નોંધા પણ છે જે સિહરાજ, કુમારપાલ, બીમદેવ, વીરધવલ, વીસલદેવ આદિ રાખઓના સમય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ઉમેરી શકાય એવી કેટલીયે બાખતા આમાં તદ્દન નની મળે છે જે બીજે કયાંએ જોવામાં નથી આવતી.

कुमारपाल चरित्र

જેમ વગ્તુપાલના ચરિત્રા વિષે વિવિધ શ્રંથા મળા આવે છે તેમ કુમારપાલ રાજનાં ચરિત્રા પણ વિવિધ પ્રકારનાં મળી આવે છે. કુમારપાલના સમકાલીન શ્રંથકારાના શ્રંથા વિષે તા આપણું એ પહેલાં જાણી લીધું છે પાછળથી લખાએલાં સ્વતંત્ર ચરિત્રામાં, અત્યારે હું જે ચરિત્રના પરિચય અહિં આપું છું તે સૌમાં જૂનું ગણાય. એ ચરિત્ર ટુંકું અને મુદ્દાની હકીકતા આપનારું છે. એના કુલ ૨૨૨ ^{શ્}નાક છે. કત્તાનું નામ નથી તેમજ આદિ અંનમાં તેની બીજી પણ કશી માહિતી આપી નથી. પાટણના ભંડારમાંથી આ ચરિત્રની જે પ્રતિ મળી છે તે સં. ૧૩૮૫ની આસપાસ લખાએલી છે. એટલે એ પહેલાં આ ચરિત્રની રચના થઇ એમ તા ચાક્કસ માની શકાય. આ ચરિત્રમાં કુમારપાલનું જીવન સંક્ષિપ્ત રીતે

પણ ખંતી મુદાની બાળતા સાથે વર્ષ્ય વેલું છે. કેટલીક એવી પણ બાબતા આમાં નજરે પડે છે કે જે બીજા ચરિત્રામાં નથી દેખાતી. દાખલા તરીકે આ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, કુમારપાલ જ્યારે પ્રવાસી દશામાં કરતા કરતા કાન્યકુખ્જમાં ગયા ત્યારે ત્યાં લાખા આંખાનાં ઝાડા અને ખગીચાએ જોઈ તે ખૂબ વિસ્મિત થયા અને તેથી તેણે લોકાને પૂછ્યું કે આ પ્રદેશમાં આટલા વધા આઝાટલા કેમ છે. તેના જવાવમાં તેને જણાયું કે એ પ્રદેશ-માં આંબાના ઝાડ ઉપર કાઇ પણ પ્રકારના રાજકર નથી અને તેથી લોકા આ ઝાડા ઉછેરે છે. કમારપાલને આ વાત ધણી ગમી અને તેથી તેણે મનમાં નિશ્વય કર્યો કે જ્યારે પાતાને ગૂજરાતની રાજ્યગાદી મળે ત્યારે. ચ્યા દેશની માફક ગૂજરાતમાં પણ આં**ત્રાનાં ઝાડ ઉપરના કર મા**ફ કરવાે. અને એ સંકલ્પ પ્રમાણે રાજ્ય મળ્યા પછી તેણે તે કર માક કર્યો. જ્યાં સધી મને યાદ છે આ હકીકત બીજાં ચરિત્રામાં નથી દેખાતી. બીજી એક નાેંધ એ ચરિત્રમાં એ મળી આવે છે કે–એ જ પ્રવાસી દશામાં કુમારપાક્ષ ભટકતા ભટકતા જ્યારે મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્તોડના કિલ્લા ઉપર ગયા ત્યારે તેને ત્યાંના ઇતિહાસ સંભળાવનારે, એ કિલ્લાની પાસે આવેલી મધ્યમાપુરીનું કેટલુંક વર્ષ્યન કહી સંભળાવ્યું. આ મધ્યમાપુરી તે ભાષ્યકાર પતંજલિએ જારાવેલી માધ્યમિકા છે. એના ખંડેરા આજે પશ ત્યાં છે અને લોકા તેને નગરીના નામે એાળખે છે. આર્કિએાલાજીકલ ખાતાની શાધખાળ દ્વારા ત્યાં આગળથી કેટલાક જૂના સિક્કાએ મળી આવ્યા હતા અને તે ઉપરથી એ સ્થાનના નામકામના પત્તો મેળવવામાં આવ્યા હતા. એ સિવાય સાહિત્યમાં. આ સ્થાનના પરિચય આપે એવા એક ય ઉલ્લેખ, હું ધાર્ક છં ત્યાં સુધી, હજી સુધી મળી આવ્યા નથી. આમ આ ચરિત્રમાં કેટલીક ઉપયાગી ઐતિહાસિક બાબતા જાણવા જેવી છે. પાછળના ચરિત્રકર્તાઓએ આ ચરિત્રના કેટલાક ઉપયાગ કરેલા છે. જિનમંડનના કમારપાલ પ્રવાધમાં આમાંના અનેક શ્લોકા ઉતારેલા મળી આવે છે.

૧૫મા સૈકામાં લખાયેલું સાહિત્ય

राजशेखरसूरिकृत मबंधकोष

સંવત્ ૧૪૦૫માં દિલ્લીમાં રહીતે રાજશેખર સરિએ પ્રળંધકાય—જેનું ખીજું નામ ચતુર્વિશતિપ્રળંધ પણ છે—ગ્રંથ રચ્યા. એ ગ્રંથ પ્રળધ્યિન્તા- મણિની પૂર્તિ રૂપે રચાએલા ગણી શકાય. જો કે ,એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તેના જેટલું નથી. એમાં કુલ ૨૪ પ્રભંધા છે. તેમાંથી કેટલાક માત્ર જૈન સાંપ્રદાયિક, કેટલાક પૌરાણિક અને કેટલાક એતિહાસિક છે. ઐતિહાસિક પ્રભંધામાં હેમચંદ્રસ્ટિ, હર્ષ કવિ, હરિહર કવિ, અમરચંદ્રસ્ટિ, આલડ અને વસ્તુપાલના પ્રભંધા ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગણાય. તે ઉપરાંત, બધ્પભદીસ્ટિ, હરિભદ્રસ્ટિ, મલ્લવાદીસ્ટિ, પાદલિપ્રસ્ટિ, જીવદેવસ્ટિ વગેરે જૈન આચાર્યોના જે પ્રભંધા છે તે પશુ કેટલેક અશે આપણા વિવયની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગણી શકાય જો કે પ્રસાવક ચરિત્ર વગેરેમાં આમાંના કેટલાક પ્રભંધા આવેલા હોવાયી આ પ્રયમાં તે વિષે નવીનતા જેવું વિશેષ કશું મળતું નથી.

कुमारपालनां चरित्रो

રાજશેખરસૃરિના પ્રળંધકાષ પછી રચાએલા પ્રંથામાં કુમારપાલનાં ૩–૪ ચિરિત્રા મુખ્ય ગણાવી શકાય. સં. ૧૪૨૨માં સામિતિ લકસરિએ અને એ સમયની આસપાસ જયસિંહસૃરિએ જીદાં જુદાં કુમારપાલ ચરિત્રાની, સંસ્કૃતમાં શ્લાકબદ રચના કરી. સં. ૧૪૩૭માં ધનરતને ગદ્યપદ્યમિશ્રિત ચરિત્ર લખ્યું અને છેવટે સં. ૧૪૯૨માં જિનમંડનાપાલ્યાયે વિસ્તૃત કુમારપાલ પ્રળંધ બનાવ્યા. આ ત્રણે—યારે પ્રંથામાં ઘણી ખરી તા એક જેવી જ વિગતા છે; પણ એકંદરે આખા સળંગ ઇતિહાસ આલેખવા માટે એ બધાના સ્વતંત્ર ઉપયાય છે જ. કાઇ ચરિત્રમાં કાઇ વાત વધારે છે તા કાઇમાં કાઇ એાછી છે. કાઇમાં વળી કાંઇક ફેરફાર પણ મળી આવે છે. કુમારપાલના સમયની ગૂજરાતની સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિના ઊઢાપાઢ કરવા માટે આ શ્રેથા વિવિધ પ્રકારની સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે.

जिनहर्षकृत वस्तुपाल चरित्र

કુમારપાલ ચરિત્રની માક્ક આ સૈકાની આખરે વસ્તુપાલનું એક વિસ્તૃત ચરિત્ર રચાયું. એના કર્તા જિનહર્ષસૃરિ છે. આ ચરિત્રમાં વસ્તુપાલ વિષેની લગભગ સર્વ હંકીકતા એકત્ર ગુંચત્રામાં આતી છે. ચરિત્રકારે પાતાની પહેલાંની ઘણી ખરી સામગ્રીના ઉપયાગ એ ચરિત્ર લખવામાં કર્યો છે. ક્રશ્પના અને વર્શ્યના કરતાં આ ગ્રંથમાં ઇતિહાસ વધારે છે. ક્રલ્હણની રાજતર ગિણીનું જે જાતનું એતિહાસિક મૃશ્ય આંકવામાં આવે છે તે જાતનું મૃશ્ય આ ગ્રંથનું પણ આંકી શકાય. આ જાતના ખીજા બધા ગ્રંથા કરતાં આમાં અતિશયોક્ત ઓછી નજરે પડે છે. પણ પ્રયકારે એક મહત્ત્વની વાતને જે રીતે ઓળવી નાંખી છે તે એમના કચનને જરા સત્યથી વેગળું મૂકે છે. વસ્તુપાલ તેજપાલનાં માતા કુમારદેવી આશરાજ સાથે પુનર્લ મના સંબંધથી જોડાયાં હતાં એ વાત મેરુતું ગાચાર્યે પ્રબંધચિંતામણિમાં સ્પષ્ટ લખી છે અને તેનું સ્ચન બીજા પણ તેવા પુરાતન પ્રબંધોમાં તથા તે પછીના ગૂજરાતી રાસાઓમાં સ્પષ્ટપણે કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જિનહર્ષ પાતાના પ્રાથમાં તે વિષેના જરા પણ આભાસ થવા દેતા નથી. જો કે તેમની જાણમાં આ વાત અવશ્ય હાવી જ જોઈએ. પુનર્લ મિવે તે વખતે સમાજની કલ્પના હલકી હાવાથી પાતાના આવા લોકાત્તર ચરિત્રનાયકાને તેવા કહેવાતા સામાજિક કલ કથી અસ્પષ્ટ રાખવા માટે જ પ્રાથકારે આ વાતને ઇરાદા-પૂર્વ ક ટાળી દીધી હાય એમ માનવાને કારણ છે.

બીજી રીતે એ જમાનાના ઇતિહાસ માટે આ ગ્રંથ બહુ મ્લ્યવાન છે એમાં શક નથી.

मबंधसंग्रह

પાટણના ભંડારમાંથી મને એક પ્રબંધગંત્રહની પ્રતિ મળી છે જેમાં પ્રબંધકાષતી જેમ અનેક પ્રબંધોના સંગ્રહ છે. કમનસીએ આ પ્રતિ ખંડિત છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક પાનાંઓ જાય છે, તેમજ અંતના ભાગ પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેથી આના કર્તા કાેે શું છે અને એમાં કુલ કેટલા પ્રબંધા છે તે વિષે કશું જાણી શકાયું નથી. મળેલી પ્રતિનું છેલ્લું પાન ૭૬ મું છે અને તેમાં જે પ્રબંધ પૂરા થાય છે તેના અંક ૬૬ નાે છે, એથી સમજય છે કે ગ્રંથ ખાસા માટા છે અને એમાં પ્રબંધાની સંખ્યા સારી સરખી હાેવા જોઇએ. કદાચ, ઉપદેશતર ગિણી નામના ગ્રંથમાં ચતુર્વિ શતિ પ્રબંધ સાથે એક દિસપ્તતિ પ્રબંધના પણ જે ઉલ્લેખ આવે છે તે ૧૧ પ્રબંધવાળા આ ગ્રંથ હાેય. જો કે આ ગ્રથમાં પણ પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધકાળા આ ગ્રંથ હાય. જો કે આ ગ્રથમાં પણ પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધકાળા આ ગ્રંથ હાય. જો કે આ ગ્રથમાં પણ પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધકાળા આ ગ્રંથ હાય. જો કે આ ગ્રથમાં પણ પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધકાના પ્રાપ્ય હાેય. જો કે આ ગ્રથમાં પણ પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધકાના પ્રાપ્ય હાેય. જો કે આ ગ્રથમાં પણ પ્રાપ્ય સ્તિ ૧૫મા કેટલાક નવા પ્રબંધા પણ છે; અને જે પ્રબંધો એના એ છે તેમાં પણ કેટલાક ફેરફારા અને સુધારા–વધારાઓ નજરે પડે છે. મળેલી પ્રતિ ૧૫મા સૈકામાં લખાએલી હાેવી જોઇએ. તેથી એના સમય માડામાં માડા ૧૫મા સૈકા મૂકાય. એમાંના ભાજગાંગેય પ્રબંધ, ધારાખ્યંસ પ્રબંધ, મદનવર્મ જયસિંહદેવ-

પ્રીતિ પ્રબંધ, પૃથ્વીરાજ પ્રબંધ, નાહડરાય પ્રબંધ, નાડૂલા લાખણુ પ્રબંધ વગેરે પ્રકરણા ખાસ ઉપયોગી ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

लावण्यसमयनो विमलप्रबंध

ગુજરાતની સ્થાપત્યકળાનું અદ્ભુત નિદર્શન કરાવતું આસુપર્વતપરનું આદિનાથનું જગપ્રસિદ્ધ જૈન મંદિર, ચાલુકય ભીમદેવ પહેલાના પ્રધાન સેનાપતિ વિમલસાઢ પારવાડે ળંધાવ્યું હતું. વિમલસાઢ ગૂજરાતના એક મહાન્ ભડ-વીર અને રણકક્ષળ દંડનાયક હતા. એના પુર્વજો પ્રાચીન ગુજરાતના સર્વપ્રધાન નાગરિકા અને અણહિલપુરના નગરશેકાે હતા. અસહિલપુરમાં સર્વ પ્રથમ, પ્રધાન વ્યાપારી અને મહાજનાના પ્રમુખ નેતા તરીકે, વનરાજ ચાવડાએ એના પૂર્વજ નેઢ મંત્રીને સ્થાપ્યા હતા. કેડ વનર જથી લઇ કુમારપાલ સુધીના સમય લગી એના વંશે એવીને એવી પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી હતી. એ વિમલ મંત્રીના ચરિત્રને લગતા વિમલપ્રબંધ નામના ગૂજરાતી ભાષામાં મુંવત ૧૫૬૮ માં પં. લાવસ્યસમયે સરસ રાસ રચ્યાે છે. પ્રબંધ-નાયકના સમય પછી લગભગ પાંચસા વર્ષે રચાતા ગ્રંથમાં. અંતિહાસિક હ્યું કત ઉપર કલ્પનાનાં ઘટુ આવરણા ચઢે એ સ્વાભાવિક જ છે. તેથી એ ત્રંથમાં આપણને તે કાલની બહુ પ્રમાણિક વિગતા નથી મળતી. પણ એમાં તે પ્રાચીન ગૂજરાતની સામાજિક સંસ્કૃતિના જે કેટલાક સુંદર ચિતાર આપેલા છે તે ઘણા ઉપયાગી છે. ગૂજરાતમાં વસ્તી ઉચ્ચ જાતા વગેરેનાં મૂળ સ્થાન શ્રીમાલ ઊર્કે ભિલમાલને લગતી જે દંતકથા વગેરેનું વર્ણન એમાં આપ્યું છે તે પ્રાચીન ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર દાેરવામાં મહત્ત્વની સામગ્રીનું કામ આપે એવું છે.

इन्द्रहंस पंडित रचित विमलचरित्र

એ જ વિમલસાહના પ્રગંધને લગતા એક સંસ્કૃત શ્રંથ ઇન્દ્રહંસ નામના પંડિતે સંવત્ ૧૫૭૮માં બનાવ્યા. એ શ્રંથ જો કે મુખ્યપણે તા ઉકત લાવણ્યસમયના ગૂજરાતી પ્રગંધના આધારે જ રચવામાં આવ્યા છે, પણ તે સાથે શ્રંથકારે બીજી પણ કેટલીક સામશ્રીના ઉપયાગ કર્યા હાય તેમ લાગે છે. જ્ઞાતિએ વગેરેની બાબતમાં આ શ્રંથમાં કાંઇક વધારે વર્ષ્યુન આપ્યું છે. વિમલસાહને લગતાં પુરાણાં સ્તુતિ કાવ્યા, જે નષ્ટ

થઇ ગએલી પ્રશસ્તિઓમાંનાં હોવાં જોઇએ, એ પ્ર'થમાં અવતારેલાં દર્ષિએ પડે છે.

वस्तुपाल रासाओ

એ સૈકામાં સંસ્કૃત ચરિત્રાની જેમ, ગૂજરાતી ભાષામાં પણ વસ્તુપાલ ઉપર ટુંકી ટુંકી રાસાત્મક કૃતિઓ રચાણી છે જેમાંની ૧ લક્ષ્મીસાગરસ્રરિની અને ૨ જ પાર્શ્વચંદ્રસ્રિની પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. આ બંને કૃતિઓ ટુંકી છે અને તેથી તેમાં વિશેષ હકીકત મળવાના અવકાશ જ નથી. પણ જેમ મેં ઉપર જણાવ્યું, એ રાસાઓની એટલે અંશે વિશેષતા છે કે એમાં વસ્તુપાલની માતા કુમારદેવી અને પિતા આશરાજ બંને પુનર્લમના સંબંધથી જોડાયા હતા એ વાતના સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલા છે, કે જે વાત પ્રબંધચિન્તામણ અને બીજ એક એવા પુરાતન પ્રબંધ સિવાયના અન્ય સંસ્કૃત શ્રંથામાં જણાવવામાં નથી આવી. વસ્તુપાલના ચરિત્રમાં આ એક ઘણા મહત્ત્વના મુદ્દો છે.

कृष्णकविकृत रत्नमाळ

કૃષ્ણ કવિ નામના જૈનેતર લેખકે રત્નમાળ નામના વિસ્તૃત શ્રંથ, હિંદી કવિતામાં ગૂજરાતના ઇતિહાસ ઉપર લખવા ધારેલા, જેના કુલ ૮ રત્ન અત્યારે મળે છે. શ્રંથકારના મૂળ સંકલ્પ, એ રત્નમાળના ૧૦૮ રત્ના ખનાવવાના હાય તેમ લાગે છે પણ તે સંકલ્પ પૂરા નહિ કરી શક્યા હાય. શ્રંથની ભાષા જોતાં તે ૧૭મા–૧૮મા સૈકામાં રચાએલા લાગે છે. એ ઉપલબ્ધ ભાગમાં ચાવડાવંશની હષ્ટીકત આવે છે. વનરાજના પિતા જયશિખરી ચાવડાએ કરેલા યુદ્ધનું ભાટશાહી વર્ષ્યુન છે જે કાં તા કાઈ ભાટ–ચારણની કરેલી સૃષ્ટિ હાય કે કાં તા કૃષ્ણાજી કવિએ પાતે જ તે સર્જી કાઢેલું હાય. છતાં એક કિંવકંતી તરીકે તેનું મંસ્કૃતિના સાહિત્યમાં સ્થાન છે જ. એમાં ચાવડા રાજ્યોની સાલવારી જે આપી છે તે પ્રમંધચિંતામ- શિમાં આપેલી એક જાનની સાલવારી સાથે મળતી આવે છે. મને લાગે છે કે મારવાડ વગેરે રાજ્યોની મુંહતા નૈશુસી આદિની રચેલી જેની ખ્યાના છે તેવી ખ્યાતા, એ જમાનામાં ગૂજરાતના રાજ્યોની પણ હોવી જોઇએ. પરંતુ મુસલમાની રાજ્ય અમલ દરમ્યાન ગૂજરાતમાં તેવાં કાઇ સ્વતંત્ર રાજ્યો ન રહ્યાં તેથી એ જાનનું સાહિત્ય ગૂજરાતમાં તેવાં કાઇ સ્વતંત્ર રાજ્યો ન રહ્યાં તેથી એ જાનનું સાહિત્ય ગૂજરાતમાં તિવાં કાઇ સ્વતંત્ર રાજ્યો ન રહ્યાં તેથી એ જાનનું સાહિત્ય ગૂજરાતમાં તિવાં કાઇ સ્વતંત્ર રાજ્યો ન રહ્યાં તેથી એ જાનનું સાહિત્ય ગૂજરાતમાં તિવાં કોઇ સ્વતંત્ર રાજ્યો ન રહ્યાં તેથી એ જાનનું સાહિત્ય ગૂજરાતમાં વિકસ્યું તે નહિ જ

પણું જે જૂનું હશે તે પણ કમનશીએ નાશ પામ્યું હાેવું જોઈએ. અજૈન કૃતિ તરીકે આ રચના વિશેષ ઊઢાપાેઢ અને ઢાલની ખીજી બાજુ જેવા તરીકે ઠીક ઠીક કામની છે.

रंगविजयकृत गूर्जर भूपावली

છેક વિ. સં. ૧૮૬૫માં, રંગવિજય નામના એક યતિએ. ભરુચમાં, ભગવંતરાય ખત્રીના કહેવાથી. ગૂજેરદેશભૂપાવલી નામે ૯૫ શ્લોકના મંત્રકત પ્રયાધ રચ્યા. જેમાં મેરુતંગની વિચારશ્રેણીની જેમ કેંડ મહાવીરના નિર્વાશથી લઇ પાતાના સમય પર્યતના-એટલે કે ગુજરાતમાં મુસલમાનાની સત્તા સદાના માટે નષ્ટ થઇને અંગ્રેજોની સત્તા રિથર થઇ ત્યાર સધીના-રાજાઓના રાજ્યકાળ નોંધ્યા છે. અહાહિલપુરના પહેલાંના રાજાઓની યાદી તા. તેના જેવી બીજી યાદીઓની માક્ક, ઇતિહાસના આધાર વગરની જ ગણાય; પણ અણુહિલપુરના ચાવડા, ચૌલુક્ય, અને વાધેલા વંશની જે સાલવારી છે તે આપણને ઉપયોગી થાય એવી છે. એમાં ગુજરાતના અંતિમ હિંદ રાજા કર્ણવધેલાનું રાજ્ય વિ. સં. ૧૩૬૮ સુધી ચાલ્યું એમ લખ્યું છે જે ગેઢેટિઅર વગેરમાં કરાવેલી સાલ કરતાં ૭ વર્ષ માહું છે. તેમજ એ ભૂપાવલીમાં, ચાવડાએાની પહેલાં, ગુજરાતમાં, આમ અને બાજ આદિ ૭ રાજાઓનું ૨૪૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય રહ્યું હતું એવા ઉલ્લેખ મળે છે જે ગૂર્જર પ્રતિહાર વંશનું સૂચન કરે છે. આ ઉલ્લેખ ખીજા કાઇ તેવા જાના ગ્રંથમાં જોવામાં નથી આવતા. તેથી પ્રત્યંધકાર સામે તેવી ક્રાઈ જાતી પરં-પરા છે જે ગૂજરાત ઉપર એક કાળ પ્રતિહાર વંશનું પ્રભુત્વ હતું તેના આભાસ આપનારી હાેય. અલ્ખત સમયાદિ વગેરે ઉપર વધારે ભાર આપવા જેવું કશું નથી જ.

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

ઉપર જે ગ્રંથાના પરિચય આપ્યા છે, તે બધા ધણા ભાગે ચરિત્રા-ત્મક કે એતિહાસિક પ્રબંધાત્મક છે. એ સિવાય બીજા પણ એવા કેટલાક ગ્રંથા છે જેમાં આ વિષયને લગતી કેટલીક નોંધા મળી આવે છે.

રત્નમંદિર કૃત ઉપદેશતરંગિણી નામના એક શ્રંથ છે જેની રચના ૧૬મા સૈકાના પ્રારંભમાં થએલી છે. એ શ્રંથમાંથી ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી ઘણી ઘણી નોંધા મળી આવે છે. એ જ સમયતા, ઉપદેશસપ્તિ નામના એક ગ્રંથ છે જેમાં બીમદેવ ૧લાના સાંધિવિત્રહિક ડામર નાગરની કથા તથા તેવી બીજી કેટલીક ઐતિ-હાસિક કથાએા આપેલી છે.

આચારાપદેશ અને શ્રાહ્મવિધિ નામના પ્રંથામાં પણ કુમારપાલ, વસ્તુપાલ તેજપાલ વગેરેના સંબંધની કાંઈક કાંઇક ટુંકી નાંધા આપેલી છે.

સત્તરમા સૈકામાં <mark>થએલા ધર્મ</mark> સાગરાપાધ્યાયના પ્રવચનપરીક્ષા નામના પ્ર'થમાં અજુહિલપુરના ચાલુકયાની સાલવારી આપેલી છે; તેમ જ તેમની બનાવેલી તપાગચ્છ પટ્ટાવલીમાં પજુ કેટલીક જૈન વ્યક્તિઓની નાંધા આવેલી છે.

ધર્મારણ્ય નામના માઢ જાતિના પુરાણુગ્રંથમાં ચાવડાઓની વંશાવલી આપેલી છે અને માઢેરાને લગતી કેટલીક હકીકત છે. આ ગ્રંથ ૧૬મા સૈકામાં રચાયા હશે.

રકંદપુરાજુમાં ગૂજરાતના કેટલાંક તીર્થસ્થાનાનું મહાત્મ્ય વર્જુ વેલું છે જે ભૌગાલિક હકીકતા માટે ઉપયાગી ગણાય. જૈનપ્રતિપક્ષી તરીકે કુમાર-પાલને લગતી જે કેટલીક હકીકત એમાં આપેલી છે તે આપણા સમાજની સાંપ્રવાયકતાનું ચિત્ર દારવત્રામાં સાધનભૂત થાય તેવી વસ્તુ છે.

સિદ્ધરાજના સમયમાં લખાએલા ગણરત્નમહેાદધિ નામના વધિમાન-સૂરિએ રચેલા વ્યાકરણ વિષયક ગ્રાંથમાં સિદ્ધરાજની સ્તુતિ દર્શાવનારાં કેટલાંક પદ્મો ઉદ્ધત કરેલાં છે.

મલયગિરિ સૂરિએ રચેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કુમારપાલે અર્ણોરાજ ઉપર મેળવેલી જીતની નોંધ છે.

તેમિકુમારસત વાગ્ભટકવિ રચિત કાવ્યાનુશાસનમાં અને સામસુત કવિ બાહડના વાગ્ભટાલંકારમાં, અને હેમચંદ્રાચાર્યના છંદાનુશાસનમાં પણ સિદ્ધરાજ વગેરેતી પ્રશંસાનાં પદ્યો નજરે પઢે છે.

આ ઉપરાંત જૈન ભંડારામાં કેટલાંક પરચુરણ પુસ્તકા મળા આવે છે જે ૧૪મા, ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકામાં લખેલાં છે. એ પુસ્તકામાં પ્રકાર્ણ કથા દષ્ટાંતા વગેરેનાં સંત્રહા હાય છે જે લખનારે પાતાના વાચન–પઠન માટે, ગમે તા કાઈ ગ્રંથમાં વાંચેલી કે પછી જાતે કાઇ ઠેકાણેથી સાંભળેલી વસ્તુને પાતાની ભાષામાં લખી લીધેલી હાય છે. એ સંત્રહામાં કેટલીક ઐતિહાસિક

વાતા પણુ દ્વાય *છે.* મારા જોવામાં આવા ૫–૧૦ સંત્રહા આવેલા છે અતે તેમાં**તી આ**વી વાતાને તારવવાના મેં કેટલાક પ્રયાસ પણ કર્યા છે.

આવા સંત્રહામાંથી મને એક એ તાંધ મળી કે–સિહરાજે જે રુદ્ર-મહાલય બંધાવ્યા તેની વ્યવસ્થાના ભાર પ્રધાન આલિગને સાંપવામાં આવ્યા હતા. તેણે પાતાના ખર્ચે સિહપુરમાં એક ચતુર્મુખ પ્રાસાદ બંધાવ્યા જેતું નામ રાજવિહાર આપવામાં આવ્યું. રાજાએ આથી પ્રસન્ન થઇને તેને સં. ૧૧૯૮માં કેટલાક ગ્રામાના ગ્રાસ વગેરે કરી આપી તેનું સન્માન કર્યું વગેરે.

આવા જ એક સંગ્રહમાંથી એવી તેંધ મળી છે કે-સિદ્ધરાજે માલવા સાથે બાર વર્ષ સુધી લડાઇ જાહેર રાખી પશુ ધારતા કાલ્લા સર ન કરી શક્યા, ત્યારે છેવટે યશઃપટહ નામના રાજ્યના પટ્ટકરતીના ભાગે ધારાતા ત્રિપાળીયા દરવાજો ભાંગવામાં આવ્યા. એ દરવાજાતે જે લાહાની મહાન્ અર્ગલા વળગાડેલી હતી તે ત્યાંથી ઉપાડી, વિજયની સ્પૃતિ તરીકેની એક વસ્તુરૂપે, સામનાથના મંદિરની આગળ મુકવામાં આવી જે આજે પશુ—એટલે કે સંગ્રહકારના કથન વખતે—ત્યાં પડેલી દેખાય છે. (સંગ્રહકારના વખત સુધી ત્યાં પડેલી હશે તેથી તેશે લખ્યું કે એ અર્ગલા આજે પશુ ત્યાં દર્શિગાચર થાય છે.) મહમૂદ ગજનવીના ઇતિહાસ લેખક મુસલમાતાએ લખ્યું છે કે-મહમૂદે સામનાથના મુખ્ય દારના બારશાંએા ત્યાંથી ઉપાડી જઈ ગજનીની જીમામસીદ આગળ, સ્મૃતિચિન્દ્ર તરીકે મુક્યાં હતાં. તેના જેવા જ આ પશુ બનાવ કહી શકાય. કેવળ મુસલમાતા જ એમ કરતા હતા એવું નથી. હિંદુ રાજાએામાં પશુ એ પહિત ચાલૂ હતી જેતા પુરાવા આ ઉલ્લેખ પૂરા પાડે છે.

छेखपद्धति

રાજકીય, સામાજિક અને ત્ર્યાવહારિક કામકાજને લગતાં લખાણાનું સાંદાહરણુ જ્ઞાન આપવા માટે–રાજકીય શાસનપત્રા, આજ્ઞાપત્રા, દાનપત્રા, ન્યાયપત્રા, તથા અન્ય દસ્તાવેજો–ખતપત્રા–કોંદું બિક સમાચારપત્રા આદિ કેની પદ્ધતિએ લખવાં, તે સમજાવનારા લેખમંત્રકની અથવા લેખપદ્ધતિ નામના શ્રંથની કેટલીક જૂની લખેલી પ્રતિઓ મળી આવે છે. આવા જુદા જાદુદા ત્રણુ–ચાર સંશ્રહાના આધારે લેખપદ્ધતિ નામનું એક પુસ્તક ગાયકવાડ સીરીઝમાં સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન, શ્રીચિમનલાલ ડાહ્યાલાઈ દલાલે પ્રકાશિત કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં જે સૌથી જૂના અને વધારે મહત્ત્વના સંગ્રહ છે તે

સંવત્ ૧૨૮૮ની આસપાસમાં કાઇ પંડિત કરેલા લાગે છે. એમાં લગભગ પર્બંક લેખાના નમ્ના આપેલા છે જેમાંથી તત્કાલીન રાજકીય અને સામા-જિક વ્યવહારાને લગતી અનેક ઉપયાગી બાબતાના બહુ જ સારા સંમ્રહ તારવી શકાય છે. એમાંના ઘણાખરા દસ્તાવેજો—સાચા દસ્તાવેજો છે. તેમાં આપેલા વિગતા સાચા અને ઐતિહાસિક છે. માત્ર જે મિતિઓ એ દસ્તાવેજોની અંતે આપવામાં આવેલી છે તે બધી યથાર્થ છે એમ માનવાનું કારણ નથી. સંગ્રહ કરનારે, પ્રથમ અમુક મુખ્ય દસ્તાવેજો, જે વાસ્તવિક મિતિ-વાળા બેમા કર્યા હશે, અને જે તેના સંગ્રહકાળ દરમ્યાન જ લખાયા હશે, તે જ મિતિ પ્રમાણે બીજા પણ તેવા બધા દસ્તાવેજોની મિતિ તેણે મુદ્રા દીધી છે. પણ લેખગત મજકુરમાં કેરફાર કરવાનું ખાસ કાંઈ કારણ ન હોવાથી, મિતિની માફક મજકુરમાં કેલ્પિતતાના મંભવ એણા છે એમ માનવામાં વાંધા નથી.

એ લેખપહૃતિમાં રાજા પાતાના ખંડિયા રાજા કે સામંતા વગેરેને. શત્ર ઉપર ચઢાઈ કરવાના પ્રયંગ આવે ત્યારે તેમાં જોડાવા માટે કેવી રીતે આદેશ પત્ર લખી માેકલે તેના લેખના નમના છે. કાર્ક પણ ધ્યાદ્મણ. ધર્માચાર્ય કે દેવસ્થાનને, પર્વ પ્રસંગે રાજા જે ભ્રુમિદાન વગેરે આપે છે તેનું શાસન કેવી રીતે લખી આપવું જોઇએ તેના લેખના નમૂતા છે. રાજાએા તરકથી, પાતાની હકમતના જાગીરદારા-સામંતા, મહામાત્યા અને રાણા વગેરૈને રાજ્ય તરફથી જે ભૂમિ ઇનામ તરીક કે જગીર તરીકે આપવામાં આવે. તેના લેખ કેવી જાતના હાય તેના નમૂના છે. રાજ્યના માટા વ્યા-પારીઓ એક ઠેકાએથી ખીજે ઠેકાએ. મેાટા પ્રમાણમાં જે માલની લે આવ−જ્તવ કરે ત્યારે તેના રક્ષણ માટે કે જકાત વગેરેની ખાસ સગવડ કરી આપવા માટે. તે તે સ્થાનના અધિકારીઓને જે સૂચના કરવામાં આવે તેના લેખ કેવી જાતના હાેવા જોઇએ તેના નમૂના છે. કાેઇ વ્યક્તિને અમુક ત્રામના વાર્ષિક રાજકર ઉઘરાવવા માટે અમુક રકમનું જે **ઉ**ધ<u>ડ</u>ું આપવામાં આવે તા તેના ક્ષેખ કેવા કરવા તેના નમૂના છે. એવા રીતે, મહામાત્ય તરકથી તેના હાથ નીચેના જુદા જુદા કારભારાના કારભારીઓને જે લખાણ માેકલવામાં આવે તેના નમૂનાએ છે.

તેમજ લેહિ વચ્ચે થતાં જમીતાનાં, ધરાનાં, જાનવરાનાં કે બીજી તેવી વસ્તુએાનાં વેચાણ વગેરેનાં ખતપત્રાનાં લખાણા કેવી જાતનાં હાેવાં જોઇએ તેના નમૂનાઓ છે. ખે રાજાઓ વચ્ચે જે સિન્ધ થાય તેનું લખાણુ કેવું હોય તેના નમૂના છે. દાસી જો વેચાણથી રાખી હોય તા તેનું લખાણુ કેવું હાવું જોઇએ; કાઇને વ્યાજે રકમ ધીરવી હોય તા તેનું લખાણુ કેવું કરવું જાઇએ; ભાઇઓ ભાઇઓ વચ્ચે મિલ્કતની વ્હેંચણી કરવી હોય તા તેના લેખ કેવા થવા જાઈએ—તેના અનેક નમૂનાઓ છે. કાઇ ખે જણુ વચ્ચે મિલ્કત આદિ માટે કાઇ પ્રકારના ભારે કલહ થયા હાય અને પછી પાછળથી અમુક રીતે સમાધાન થયું હાય તા તેના લેખ કેવા કરવા જોઇએ; કાઇ કુંડુંબની અમુક વ્યક્તિ કુલાચારથી દૂર જઇ, કુંડુંબની કીર્તિને કલંક લગાડે તેવું આચરણુ કરનારી નીવડે તા તે વિષે રાજમાં કેવી જાતનું લખાણુ કરી આપતું જોઇએ; એક પરિણીત સ્ત્રીના છૂટાછેડા કરવામાં અને તેને બીજે પરણાવવામાં આવે તા તે વિષે રાજકીય સાક્ષ્યવાળું કેવું લખાણુ થવું જોઇએ; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના વ્યવહારના વિવિધ જાતનાં લખાણાનાં સુંદર અને ઉદાહરણુલૂત પત્રાના આમાં સંગ્રહ થએલા છે, અને તે પરથી એ કાલની અનેક સામાજિક રીતિ—નીતિઓને લગતી બાળતા પર કેટલાક અન્યત્ર અપ્રાપ્ય એવા પ્રકાશ પાડી શકાય છે.

ગૂજરાત ખહારના રાજ્યાેનાં ઇતિહાસમાં ગૂજરાતને લગતી ખાખતાેની નાેંધા

पृथ्वीराजविजय काव्य

દિલ્લીના અંતિમ હિંદુ સમ્રાટ્ ચાહમાન પૃથ્વીરાજે, શાહણુદ્દિન સાથેના પહેલીવારના યુદ્ધમાં જે વિજય મેળવ્યા તેને લક્ષીને, ઘણું કરીને કાશ્મીરી કવિ જયાનક પૃથ્વીરાજવિજય નામનું, પૃથ્વીરાજના ચરિત્ર વિષયનું ઘણું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું. કમનસીએ અદ્યાપિ એ કાવ્ય આખું નથી મત્યું. પૂનાના રાજકીય શ્રંથસંત્રહમાં, ભાજપત્ર પર, શારદાલિપિમાં લખેલી એની એક માત્ર ખંડિત પ્રતિ અત્યારે વિદ્યમાન્ છે. એ શ્રંથમાં પ્રથમ ચાહમાન વંશના કાવ્યાત્મક પરિચય આપી પછી પૃથ્વીરાજનું ચરિત્ર વર્ણન કરેલું છે. પૃથ્વીરાજના પિતા સામેશ્વર, ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહના દોહિત્ર થતા હતા અને તેથી તેની બાલ્યાવસ્થા ગૂર્જરરાજધાની અણુહિલપુરમાં પસાર થઈ

હતી. સિદ્ધરાજના મૃત્યુ પછી તેનું લાલન-પાલન કુમારપાલે કર્યું હતું અને કાંક્યુપતિ મિલ્લિકાર્જીન સાથે જે કુમારપાલની લઢાઇ થઇ તેમાં તેણે ભાગ લીધા હતા. આ રીતે, ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક વાતા આ કાવ્યમાં વર્ષ્યુ વેલી હાવાથી, ગૂજરાતના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીમાં આ ગ્રંથની ગણના અગત્યની છે.

इम्बीर महाकाव्य

ચૌહાજીવંશના અંતિમ વીર અને પ્રતાપી રાજ હમીરદેવ થયા, જેની રાજધાની રહ્યુથં ભાર હતી અને જે છે અલાઉદ્દીન સાથે અફ્લુત પરાક્રમ દાખવી પૃથ્વીરાજની ક્યતિને એકવાર હિંદુસ્થાનમાં પુનરુ છિવન કરી હતી. એ લિત્રિયવીરની યશાગાથા ગાવા માટે. જૈન વિદ્રાન્ નરચંદ્રસૂરિએ, સંવત્ ૧૪૦૦ની આસપાસ, હમ્મીર મહાકાવ્ય નામના સરસ ગ્રંથ બનાવ્યા. એ કાવ્યમાં ૧૪ સર્ગ છે અને કુલ મળીને કાઈ ૧૫૮૩ જેટલાં પદ્યો છે. એ ચાહમાન મહાવીર, જે રીતે અલાઉદ્દીન ખીલછ સાથે યુદ્ધ ખેલ્યા અને પાતાની કુલક્યતિને અમર બનાવી સ્વર્ગ સીધાવ્યા, તેના બહુ જ રસપ્રદ્ર ચિતાર એ કાવ્યમાં આપ્યા છે. એનું એતિહાસિક મૂલ્ય પણ તેટલું જ ઉંચું છે. ગૂજરાતના સામ્રાજ્ય માટે આગળીયા જેવું રહ્યક ગણાતું એ હમીરનું રણ્ય બારનું રાજ્ય નષ્ટ થયું કે તે પછી તરત જ ઈસ્લામી સૈન્યના ભુભુક્ષિત ટાળાએ ધનધાન્ય પરિપૂર્ણ ગૂર્જસ્ત્રમિ ઉપર તૂરી પડ્યા. શક્તિહીન કર્ણ વાધેલા, પાતાની પ્રજાને અનાથવત્ રખડતા મુક્યોને નાસી ગયા, અને ગૂજરાતની સ્વતંત્રતા સહજભાવે સદાના માટે નષ્ટ થઇ ગઇ. એ બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજવામાં આ ગ્રંથગત સામગ્રી ઉપયોગી થાય તેમ છે.

पद्मनाभकृत कान्हडदे प्रवंध

દિલ્લી અને ગૂજરાતની વચ્ચે જેમ રહ્યુથં બારનું રાજ્ય એક માટા સંરક્ષક દુર્ગ જેવું હતું, તેવું જ, સિંધ અને ગૂજરાત વચ્ચેના રાજમાર્ગ ઉપર જાલારનું રાજ્ય હતું. ત્યાં પહ્યુ ચૌહાલ્યુવંશની જ એક શાખાનું રાજ્ય હતું અને હમીરના જેવા જ વીર પુરુષ કાન્હડદે તે વખતે એ રાજ્યના અધિનાયક હતા. અલ્યુહિલપુરનું રાજ્યસિંહાસન હસ્તગત કર્યા પછી તરત જ અલા- ઉદ્દીનની દષ્ટિ એ રાજ્ય ઉપર પડી અને એક પ્રચંડ સૈન્ય જાલારના કિલ્લા તરફ રવાના કરી તેને પણ પાદાકાંત કર્યા. વીરવર કાન્હડદે લચ્યી વીરતા

સાથે લડ્યો અને આખરે વીરગતિને પામ્યા. એ ચૌહાશુકુલતિલકની ક્યિતિકથાનું વર્ણન કરવા, પદ્મનાલ નામના વીસનગરા નાગર કવિએ, સંવત્ ૧૫૧૨માં, ગૂજરાતી ભાષામાં, કાન્હડદે પ્રમંધ નામનું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું. પદ્મનાલ કાન્હડદેના જ વંશજ ચૌહાશુ રાજા અમેરાજના રાજકવિ હતા. એ પ્રમંધમાં, અશુહિલપુરના રાજ્યના નાશની કથા પશુ વિસ્તારથી આપેલી છે. કઇ રીતે કર્શ્યુ વાધેલાના પ્રધાન માધવ નાગર, રાજાએ કરેલા પાતાની લાઇ શિસ્ત્રી ઉપરના અત્યાચારથી કૃપિત થઇ, દિલ્લીના બાદશાહને જઇને મળ્યા અને તે વેર વાળવા ગૂજરાત ઉપર મ્લેચ્છાના સૈન્યને તેડી લાવ્યા, વગેરે હકીકત એ જ પ્રમંધમાં મુખ્યપશે મળે છે અને તેથી ગૂજરાતના સ્વાતંત્ર્યના અંતિમ સમય માટે એ શ્રંથ ઘણા અગત્યના છે.

मदनकविनी पारिजातमंजरी नाटिका

ચાલુક્ય બીમદેવ ખીજાના વખતમાં, ગુજરાતમાં એક પ્રકારની અ-રાજકતા જેવી સ્થિતિ થઈ પડી હતી. મેવાડ અને માલવા પર ગુજરાતનું જે આધિપત્ય હતું તે તેથી લગભગ નષ્ટપ્રાય થયું હતું એટલું જ નહિ પણ ઉલટા ત્યાંના રાજ્યએ ગૂજરાત ઉપર આક્રમણ કરવાના પ્રયત્ના પણ કરવા લાગ્યા હતા. અણહિલપુરના રાજવંશમાં આંતરકલહ જામેલા હતા. વિ. સં. ૧૨૭૦ની વ્યાસપાસ, ક્રાઇ જયન્તસિંહ નામ રાજવંશી બીમદેવની વિરુદ્ધ પાતાને ગુજરાતના મહારાજધિરાજ જાહેર કરી ક્યાંક સત્તા ચલાવતા હતા. એ વખતે માલવાની ધારવાળી શાખાના પરમાર રાજા અર્જીનવર્મા ગુજરાત ઉપર લાગ સાધી ચઢી આવ્યા: અને પાવાગઢની નીચે એ નામધારી રાજા જયન્તસિંહ સાથે યુદ્ધ કરી તેના પરાજય કર્યો અને એ તરકના ગુજરાતના કેટલાક ભાગ પાતાના કળજે કર્યો. એ વિજયના ઉપલક્ષ્યમાં અર્જાન-વર્માના રાજકવિ મદને પારિજાતમંજરી નામની એક નાટિકા બનાવી જે वसन्तेत्सवना समये धाराना सरस्वती मंहिरमां लक्ष्यवामां आवी. आ નાટિકાના ખે જ અંકા શિલા ઉપર કાતરેલા ધારાના એ સરસ્વતી મંદિરની દિવાલમાં, જેને મુસલમાનાએ પાછળથી મસ્છદ વનાવી દીધી છે. ચણેલાં મળી આવ્યાં છે. માલવાના એ રાજાએ ગૂજરાત ઉપર કરેલા આ આક્ર-મહાતં પ્રયાધિયાં તામણિમાં સૂચન છે. ગૂજરાત અને માલવાના સંબંધના પ્રકરહામાં આ કૃતિ કામની છે.

ગ્રન્થપ્રશસ્તિએા

ત્રન્થગત સાધનસામગ્રીના એક ખીજો પ્રકાર છે જે તરફ શાધકાતું લક્ષ્ય એક એ તેવું હુછ ગયું નથી: પણ તેની ઉપયોગિતા શિલાલેખા અને તામ્રપત્રાનાં લખાણા જેટલી જ મૂલ્યવાળી ગણી શકાય. એ પ્રકાર તે શ્રેથા રચનારા અને ગ્રંથાની નક્ક્ષા કરનારા–કરાવનારાએાની નાની માેટી પ્રશ-સ્તિએાના છે. દુર્સાગ્યે, પ્રસ્તુત સુગના પૂર્વ ભાગમાં થએલા ગ્રંથામાં તા આવી પ્રશસ્તિએ નથી મળતી; પણ ૮મા હમા સૈકા પછીના બનેલા પ્રધામાંના કાઇ કાઇમાં એ મળી આવે છે. સિદ્ધરાજ પછીના પ્રથામાંની એ પ્રશ-સ્તિઓની સંખ્યા ધણી સારી છે અને એમાંથી કેટલીએ કામની બાયતા મળી આવે છે. આ પ્રશસ્તિઓના બે પ્રકાર છે: જેમાં એક તો ગ્રંથની રચના કરનારની પ્રશસ્તિએાના છે અને બીજો ગ્રાંથની નકલ કરાવતારની પ્રશસ્તિઓના છે. ગ્રંથ રયનારની પ્રશસ્તિઓમાં ગ્રંથકાર પાતાના કેટલાક પરિચય આપે છે જેમાં મુખ્યપણે ગુરુપર પરા અને ગ્રંથ રચવાના સમય અને સ્થાનાદિના નિર્દેશ હોય છે. ખે-ત્રણ-ચાર શ્લોકા જેટલી નાની કતિઓથી લઇ સા-સવાસા શ્લાકા જેટલી માટી પ્રયાધાત્મક પણ આવી ગ્રાંથપ્રશસ્તિઓ મળ છે. આ પ્રકારની પ્રશસ્તિઓની સંખ્યા એમ તા સેંકડા જેટલી થવા જાય છે પણ એ બધી જ કાંઇ આપણા વિષયમાં. સરખી જ મહત્વની કે કામની નથી હોતી. એમાંની ઘણી ખરી તા માત્ર સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસમાં જ ઉપયાગી થાય તેવી હાય છે; પણ કેટલીક તેથી વધારે વ્યાપક અને ઉપયાગી સામગ્રી પણ પૂરી પાડનારી હેાય છે.

આવી પ્રશસ્તિએામાંની બે ચારની નેંધ અહિં જાણવા ખાતર આપી જાઉં.

(૧) ઉપર કુવલયમાલા નામની કથાતા ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ગ્રંથની અંતે કર્તાએ ૨૮-૩૦ ગાથા જેટલી લાંખી પોતાની પારચાયક પ્રશસ્તિ આપી છે. ગૂર્જર દેશ વિષેના સાહિત્યગત જૂનામાં જૂના ઉલ્લેખ, જ્યાંસુધી હું ધારં છું, આ જ પ્રશસ્તિમાં મળે છે. તારમાણુ (જે દૂણવંશીય મિહિર-કુલના ખાપ હતા) રાજની રાજધાની કયાં હતી તેના પુરાવા કાઈ પણ ઇતિહાસમાં નથી મળતા, તે આ પ્રશસ્તિમાંથી મળી આવે છે. પ્રતિહાર વંશની રાજધાની કનાજ થઈ તે પહેલાં, રાજપૂતાનામાં તેનું પાટનગર કયું હતું, તે વિષે વિદ્વાનાએ અનેક નર્ક-વિતર્કા કરેલા છે પણ જેના કશા નિર્ણયાત્મક ઉલ્લેખ કયાંએ નહાતો મળતા તે આ કથામાંથી

મળી આવે છે. જૈન આચાર્યોમાં સુપ્રસિદ્ધ અને મહાન્ પંડિત હરિલદસરિ ક્યારે થઈ ગયા, તેના સંબંધમાં યુરાપના અને હિંદના અનેક વિદ્વાનાએ લણું લાંબી લાંબી ચર્ચાએા કરી છે અને અનેક મતા પ્રતિપાદિત કર્યા છે પણ જે બધા જ અનિશ્વયાત્મક હતા, તેના નિર્ણય આ કથાની પ્રશસ્તિના લખ્યા લણું સારી રીતે થઈ જય છે. આવી રીતે આ એક જ પ્રશસ્તિના અધારે અનેક એતિહાસિક શેંચા ઉક્ક્લી શકાય છે.

- (૨) સંવત ૧૧૯૭માં શ્રીચંદ્રસરિ નામના જૈન આચાર્યે સનિસુવર્તાજન ચરિત્ર નામના એક માટા પ્રાક્ત માંચ બનાવ્યા. એ માંચની અંતે લગભગ સા શ્લાક જેવડી માટી પ્રશસ્તિ પ્રાથકારે આપી છે. એ પ્રશસ્તિમાં તેમણે પાતાના દાદાગુરુ અને ગુરુનું ગુણવર્શન કેટલાક વિસ્તાર સાથે કર્યું છે. તેમાં શાક ભરીના રાજા પ્રથ્વીરાજ, ગ્વાલિયરના રાજા ભારતપાલ, સારકના રાજા ખેંગાર અને અહાહિલપુરના નૃપતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ વગેરૈના ઉલ્લેખ છે. પાટ**ણના એક સંધ ગિરનાર તીર્થની યાત્રાર્થ** ગયેા ત્યારે વન**થલીમાં** તેએ છેલ્લા પડાવ નાંખ્યા. એ સંઘમાં આવેલા લોકાની આભ્રષણ વગેરેની સ્મૃદ્ધિ જોઇ સારકના રા ખેંગારની દાનત ખગડી. તેના લાબી સહચરાએ તેને કહ્યું કે પાટણની બધી લક્ષ્મી ધેર બેઠાં તારે ત્યાં આવી છે માટે એ બધા લોકાને લૂટી પાતાના ખજાના તર બનાવ. એક તરફ લક્ષ્મીના લાગ અને બીજી તરક જગતમાં થનાર અપષ્ટીર્તિના ભયના વમળમાં તે સપડાણા. કેટલાયે દિવસ સુધી સંધને ત્યાંથી ખસવાની તેણે રજા ન આપી. ગ્રંથકારના ગુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર (આ હેમચંદ્ર બીજા છે) જેઓ બહ પ્રભાવશાલી સાધ હતા. તેઓ પ્રસંગ સાધી રા ખેંગારની સભામાં ગયા અને તેને ધર્મોપદેશ આપી તેના દૂષ્ટ વિચારથી તેને પરાવર્તિત કર્યો અને સંઘને આપત્તિમાંથો છાડાવ્યા વગેરે. આવી કેટલીક નજરે જોએલી ઐતિદ્વાસિક બાબતા મ્રાં**ચકારે એ પ્રશ**સ્તિમાં આપે**લી** છે. અચૃહિલવાડ, ભરુચ, આશાપલ્લી, હર્ષપુર, રચુથં ભાર, સાચાર, વચ્ચલી, ધાલકા અને ધધુકા વગેરે સ્થળાના તેમજ મંત્રીવર સાંતુ, અણહિલપુરતાે મહાજન સીયા, ભરુચતા શેડ ધ્રવક્ષ અને આશાપલ્લીના શ્રીમાળી શેઠ નાગિલ વગેરે કેટલાક નામાંકિત નાગરિકાના નિદેશ પણ એમાંથી મળી આવે છે.
- (3) એ જ શ્રીચંદ્રસ્રિના એક ગુરુબ્રાતા નામે લક્ષ્મણુગંગુીએ સં. ૧૧૯૯ ના માધ સુદી દશમીને ગુરુવારના દિવસે, માંડલમાં રહીને સુપાસનાહચરિય નામના એક તેવા જ ખીજો માટા પ્રાકૃત શ્રંથ પૂરા કર્યો. એ શ્રંથની અંતે

૧૭ ગાયાવાળી પ્રશસ્તિ આપી છે તેમાં ઉપરની પ્રશસ્તિમાં વર્ણવેલી વિગતમાંથી યાડીકનું સ્થન કર્યું છે; પણ વિશેષ મહત્ત્વની નોંધ એમાં એ કરેલી છે, કે જે સમયે એ ગ્રંથ પૂરા થયા તે વખતે, અણહિલપુરમાં રાજ્ય કુમારપાલ રાજ્ય કરતા હતા. કુમારપાલના રાજ્યના આ સૌથી પહેલા ઉલ્લેખ બણાય. પ્રજયંથીતામણુ વગેરમાં એ રાજ્યની રાજ્યગાદીએ એસવાની જે સં. ૧૧૯૯ની સાલ આપી છે તે આ તત્કાલીન અને અમંદિ-ગ્ધ કથનથી સર્વથા સત્ય કરે છે. ડાં. દેવદત્ત લાંડારકરે, યાડા વર્ષ અગાઉ, ગાધરા અને મારવાડના એક લેખના બ્રમપૂર્ણ અર્થ કરી, કુમારપાલ સં. ૧૨૦૦ પછી ગાદીએ આગ્યા હોવા જોઇએ અને તેથી પ્રજયંથી તામણિમાં આપેલી સાથ બરાબર ન હાવી જોઇએ, એવા મત બાંધ્યા છે તે આ પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખ પરથી સર્વથા બાંત કરે છે.

(૪) સંવત ૧૨૧૬માં અશહિલપુરમાં જ, કુમારપાક્ષના રાજ્ય વખતે હરિભક્સરિ નામના એક આચાર્યે નેમિનાથચરિત્ર નામના એક ગ્રંથ રચ્યા. એની અંતે અપબ્રંશ ભાષાની ૨૩ કડીએાવાળી પ્રશસ્તિ આપી છે. મંત્રી પૃથ્વીપાલની પ્રેરણાથી આચાર્યે એ ગ્રંથની રચના કરી છે તેથી પાતાની ગુરુપર પરા વગેરેના પરિચયની સાથે એ મંત્રીના પૂર્વ જેતા પણ થે ડાક પરિચય એમાં આપ્યા છે. મંત્રી પૃથ્વીપાલ સુપસિદ્ધ દંડનાયક મંત્રી વિમલસાદ ચારવાડના વંશજ હતા. એના પૂર્વજો અઅહિલપુર વસ્યું તે દિવસથી ત્યાં આવીને વસ્યા હતા. મૂળ એ લોકા શ્રીમાલના નિવાસી પણ પાછળથી, પાટણ પાસેના ગાંબ્ર નામના સ્થાનમાં આવીને વસેલા. વનરાજના વખતમાં એ વંશના પ્રસિદ્ધ પુરુષ કક્કુર નિન્નય કરીને હતા. તે હાથી, ધાડા અને ધનસ્મૃદ્ધિના ધામ જેવા હતા. વનરાજે તેને પાતાના પિતા જેવા ગણ્યા હતા અને પાતે વસાવેલી નવીન રાજધાની પાટણમાં તેને આગ્રહપૂર્વક લઈ જઇ વસાવ્યા હતા. એ ડક્કર નિલયના લહર નામે માટા પરાક્રમાં પુત્ર થયા જે વિ'ખ્યાચળમાં જઈ સે'કડા હાથી પકડી લાવ્યા અને ગૂજરાતના ઊગતા સામ્રાજ્યને ખળવાનુ ખનાવવામાં તેણે મોટા ભાગ ભજવ્યા. વનરાજથી લઇ દર્શભરાજ ચાલુક્ય સુધીના ૧૧ રાજાઓના ક્રાઇ ન ક્રાઇ જાતના પ્રધાનપદે એ વંશના પુરુષા ક્રમથી ચાલ્યા આવ્યા હતા. દુર્શભરાજના વખતમાં વીર નામે પ્રધાન થયા: તેના ખે પત્રઃ માટા તેઢ અને નાના વિમલ. માટા પત્ર બીમદેવના મહામાત્ય થયે৷ અને નાના દંડનાયક થયાે. ભીમના આદેશથી આણુના પરમાર રાજ્યને જીતવા માટે વિમલ માહું સેન્ય લઇ ચંદ્રાવતી ગયા અને તેને જીતી ગૂજરાતના સામંત બનાવ્યાે. પછી તેએ અંબાદેવીની કપાથી આછા ઉપર

સુપ્રસિદ્ધ આદિતાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. તેઢતા પુત્ર ધવલ થયા જે કર્બ્યું દેવતા એક અમાત્ય હતા. તેના પુત્ર આનંદ થયા જે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સમયમાં પણ કાઇએક પ્રધાનપે હતા. તેના પુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ. એણે આછુ ઉપર વિમલસાહના મંદિરમાં પાતાના પૂર્વ જોની હસ્તિ-સ્કંધારુઢ છ મૂર્તિઓ બનાવી. પાટણના પંચાસર પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં એક લવ્ય સભામં ડેપ બનાવ્યા, તેમ જ ચંદાવતી, રાહા, વારાહી. સાવણવાડા આદિ ગામામાં પણ દેવસ્થાના વગેરે બંધાવ્યાં. અનેક પુસ્તકા લખાવી ભંડારામાં મુકાવ્યાં. ઇત્યાદિ હકીકત આ પ્રશસ્તિમાં આપી છે જે એક આખાયે પ્રબંધની ગરજ સારે છે.

વનરાજ વિષેતા સાહિત્યમાં આવેલા આ ઉલ્લેખ સૌથા પહેલા ગણાય. વિમલમંત્રી વિષેતા આમાંની નોંધ પણ સૌથા પહેલા ગણાય. ગૂજરાતના રાજવંશ અને પ્રધાનવંશના આ અવિચ્છિત્ર પરંપરા, ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ધણા મૂલ્યવાન માની શકાય, અને એથા આ પ્રશસ્તિ આપખુને ગૂજરાતના ઇતિહાસની માળાના એક કિંમતા મણુકા પૂરા પાડે છે.

- (પ) વસ્તુપાલના નરનારાયણાનંદ નામે કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં એના કુળના યાગ્ય પરિચય મળે છે, એ સ્માપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.
- (\$) સાેમેશ્વર કવિએ સુરથાત્સવ નામના કાવ્યમાં પાતાના વંશતા જે પરિચય આપ્યા છે તે પરથી ગૂજરાતના ચૌલુક્ય વંશના રાજપુરાહિતના ગૌરવશાલી કુળના ઘણા સારા પરિચય મળે છે અને ખીજે ઠેકાણે નહિ જણાતી એવી કેટલીક ઇતિહાસની કડીએા પણ એમાંથી જડી આવે છે.
- (૭) વિ. સં. ૧૨૫૫ માં મુનિરત્નસૂરિ નામના વિદ્વાને, જૈન માન્યતા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણવાસુદ્દેવ, જે ભાવી અવતારમાં જૈન તીર્થકર થવાના છે, તેમને લગતું એક પુરાણાત્મક ચરિત્ર બનાવ્યું છે. એ મંથની અંતે ૩૪ પદ્યોવાળી એક પ્રશસ્તિ આપી છે. તેમાં એ કાલની ગૂજરાતની કેટલીક પ્રમુખ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના ઉલ્લેખ મળી આવે છે. જે ગૃહસ્થની પ્રેરણાથી એ ચરિત્રની રચના કરવામાં આવી, તે કુમારપાલના મહામાત્ય યશાધવલના પુત્ર જગદેવ હતો. તે જાતિએ શ્રીમાલ વૈશ્ય હતો અને તેનું મૂળ વતન વારાહી હતું. જગદેવ ખૂબ વિદ્દાન્ હતા અને બાલપશુમાં જ ક્વિતા કરતા હતા. તેથી હેમાચાર્ય તેને બાલકવિની પદવી આપી હતી; અને ત્યારથી તે

લોકામાં પાતાના એ ઉપનામે જ સર્વત્ર ઓળખાતા હતા. એ ખાલકવિના છવલગ મિત્ર મંત્રી નિર્નય નામના ધ્યાક્ષણ હતા જેના પિતા રુદ્રશ્નમાં, રાજ કુમારપાલના રાજજ્યાતિથી હતા. એ મંત્રી નિર્નય અને બીજો કાઈ પ્રસિદ્ધ લદ્દ સદ્દન બન્ને રાજમાન્ય ધ્યાક્ષણ હતા છતાં જૈનધર્મ પ્રતિ ખૂબ સહાનુભૂતિ રાખતા હતા. મુનિરત્નસ્રિની એ કૃતિની પ્રથમ નકલ, ગૂર્જર દ્વાતીય મંત્રી ઉદ્દયરાજના વિદ્વાન્ પુત્ર સાગરચંદ્રે લખી હતી, અને રાજ્યના વરીષ્ઠ ન્યાયાધીશ કવિ કુમાર, જે કવિ સોમેશ્વરના પિતા થાય, તેણે તેનું સંશોધન કર્યું હતું. વૈયાકરણાત્રણી પં. પૂર્ણપાલ અને યશઃપાલ, સ્વયં બાલ કવિ, તથા આમણ અને મહાનંદ નામના સબ્યોએ એ ચરિત્રનું પ્રથમ શ્રવણક ર્યું હતું. પછી મંત્રી બાલ કવિએ એ ગ્રંથની પોતાના ખર્ચે કેટલીક નકલા કરાવી અને વિદ્વાનાને જોટ આપી.

આમાં સ્વવેલા કુમારપાલના મહામાત્ય યશાધવલના નામનિર્દેશ, સં. ૧૨૧૮ના કુમારપાલ વિષયક એક લેખમાં આવે છે. ગૂર્જરરાજ્યપુરાહિત કવિ સામેશ્વરના પિતા કવિ કુમાર, બીજા બીમદેવના વખતમાં, સં. ૧૨૫૫ ના અરસામાં, ગૂજરાતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતા એ વાત આ પ્રશસ્તિના લેખ પરથી નવી જાણવામાં આવે છે. જૈન વિદ્દાના અને રાજના અગ્રગણ્ય ધ્યાહ્મણ વિદ્દાનામાં પરસ્પર કેટલી બધી સહાનુભૂતિ અને મિત્રતા હતા તેનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપણને અપ્રશસ્તિ પુરું પાડે છે.

માત્ર ડુંક પરિચયની ખાતર આ ૧-૭ પ્રશસ્તિઓની અહિં નેાંધ લીધી છે; અને આ જાતની પ્રશસ્તિઓ, જેમ મેં ઉપર કહ્યું છે, સંખ્યામાં સેંકડા જેટલી મળે છે.

હવે આ ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓનો જે બીજો પ્રકાર તેની પણ ટુંક નોંધ લર્મએ. આ પ્રકારને મેં પુસ્તકપ્રશસ્તિ આવું નામ આપેલું છે. ઉપરના પ્રકારને શ્રંથપ્રશસ્તિના નામે સંંગોધી શકાય. પુસ્તકપ્રશસ્તિ એટલે, આગળના વખતમાં જે ત્રાનપ્રિય ગૃહસ્થા થતા તે પાતાના ખર્ગે, જેમ આજે પુસ્તકા છપાત્રીએ છીએ તેમ, તાડપત્રાદિ પર પુસ્તકા લહીઆ-પાસે લખાવતા અને તે પુસ્તકા વિદ્વાનાને તેમજ જાતીય પુસ્તક લંડારાને લેટ આપતા. કેટલાક શ્રીમાના તા આ કામમાં હજારા લાખા રૂપીઆ ખર્ચ કરતા અને સ્વતંત્ર એવા સરસ્વતી લંડારા પણ સ્થાપન કરતા. વસ્તુપાલ તેજપાલ વગેરેએ આવા અનેક તાનલાંડારા સ્થાપન કર્યા હતા તેવા ઉલ્લેખા એમના

વિષેના પ્રંથામાં, જ્યાં ત્યાં મળા આવે છે. જે ગૃહસ્થા આવા દાતાહારના કામમાં દ્રવ્ય ખર્ચતા, તેમના આ સુકૃત્યના સ્મરણાર્થ વિદ્વાના તેની નાની માટી પ્રશસ્તિ બનાવતા અને તે પ્રશસ્તિ એમના લખાવેલા દરેક પુસ્તકની પાજળ લખવામાં આવતી. આ પ્રશસ્તિએાની રચના પણ લમભમ ઉપરની પ્રશસ્તિએા જેવી જ હાય છે અને એમનું ઐતિહામિક મૃક્ષ્ય પણ સર્વથા તેમના જેટલું જ આંકી શકાય.

પાટશ, ખંભાત, જેસલમેર અને પૂના વગેરેના પુસ્તકમંત્રહે માં તાડપત્રની જે પ્રતિએક છે તેમાંની કેટલીયે પ્રતિએકમાં અંતે આવી પ્રશસ્તિએક લખેલી મળે છે. **કીલ્હાે**ને, પીટર્સન, ખ્યુલ્હર અને ભાંડારકર વગેરે પસ્તક ગવેષકાના ગવેષચકાર્ય નિસ્પક રીપોર્ટીમાં આવી કેટલીક પ્રશસ્તિએ પ્રકટ થઈ છે. ઘણી પ્રશસ્તિએ! હજી અપ્રકટ છે. મેં આવી અનેક પ્રશસ્તિઓના એક સંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે જે અત્યારે પ્રેસમાં છે. વિક્રમના ૧૨ મા સૈકાના પ્રારંભ પછી લખેલી પ્રતિઓમાં આવી પુસ્તકપ્રશસ્તિએ। મળી આવી છે. તે પહેલાંની મારી જાણમાં નથી. તેનું કારણ એ છે કે આપણા દેશમાં જે તાડપત્ર પર લખેલાં પુસ્તકા મળે છે તેમાં સૌથી જૂનાં લગભગ એજ કાળનાં ગણી શકાય. એ પહેલાંનાં લખેલાં પુસ્તકા મળતાં નથી. મારા મંત્રહની સૌથી જાની પુસ્તકપ્રશસ્તિ વિ. સં ૧૧૩૯ની છે. સિદ્ધરાજના વારામાં લખાયેલાં પ્રસ્તકાની સંખ્યા કાંઈક સારી મળે છે. એ પછી કમારપાલ ભીમદેવ, વીસલદેવ, અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરેના સમયની કેટલીક મળે છે. આ પ્રશસ્તિએન માટે ભાગે જૈન શ્રાવકાના કટંગાને લગતા ઇતિહાસ માટે કામની છે: પણ એ કટંગા-માંથી કેટલાક રાજ્યાધિકારીએા વગેરે પણ હતા અને તેથી એમના પરિ-ચયમાં રાજ્ય વગેરેના ઉલ્લેખા પણ જ્યાં ત્યાં મળી વ્યાવે છે. સામાજિક અને ભૌગાલિક પરિસ્થિતિના ગ્રાનમાં ઉપયોગી થાય એવા સર્વસામાન્ય ઉલ્લેખા પણ આમાંથી ઘણા મળી શકે છે.

ઉદાહરણુ તરીક એક પ્રશસ્તિના કાંઇક પરિચય કરીએ. પાટણુ પાસેના સંડેર ગામના રહેવાસી પરંભત અને કાન્હા નામના ખે ભાઈ ઓએ, સં. ૧૫૭૧માં સેંકડા શ્રંથા પાતાના ખર્ચે લખાવી એક માટા જ્ઞાનભંડાર સ્થાપિત કર્યા. એ કાર્યની ક્યર્તિ કથનારી ૩૩ શ્લાકની એક પ્રશસ્તિ એમના લખાવેલાં દરેક પુસ્તકની અંતે લખવામાં આવેલી છે. પૂના, ભાવનગર, પાટણ અને પાલીતાણાના જૈન ભંડારામાં એમની લખાવેલી એ હસ્તપ્રતા

પણ વિજ્ઞમાન છે. એ પ્રશસ્તિમાં એના પૂર્વ જોતા જે સારા સરખા પરિચય આપેલા છે તેના સારાંશ આ પ્રમાણે તારવી શકાય.

સંડેરગામમાં, આગળના વખતમાં, પારવાડ જાતિના આસ નામે શેડ થઈ ગયા. તેના ૪થી પેઢીએ ચંડસિંહ નામે પુરુષ થયા જેના ૭ પ્રતાપી પુત્રા હતા. એ પુત્રામાં સૌથી માટા પેથડ. તેને, પાતાના નિવાસસ્થાનના રવામી સાથે કાઇ કારછથી કલહ થયા અને તેથી તે સ્થાન છાડી, ખીજા નામના એક ક્ષત્રિય વીરનરની સહાયનાથી બીજપુર નામનું નવું ગામ તેણે વસાવ્યું. એ ગામમાં રહેવા આવનાર લોકા પરના કર અધી કરવામાં ચ્યાવ્યા હતા. ત્યાં તે**એ એક જૈનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં '**પીતક્ષમય મહાવીર જિનની વિશાલ મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવી. એ પેથકે આછ પરના વસ્તુપાલ-તેજપાલના મંદિરના જીર્જોદ્વાર કરાવ્યા, કર્જાદવના રાજ્ય સમયમાં સંવત ૧૭૬૦માં, પાતાના ૬એ ભાઇએ સાથે તેણે શત્રુંજય ગિરનાર વગેરેની યાત્રાર્થે માટા સંધ કાઢચો, તે પછી તેણે બીજી է વાર એ તીર્થાની સંઘ સાથે યાત્રાએ કરી હતી. સં. ૧૩૭૭માં ગુજરાતમાં માટા દુકાળ પડચો તે વખતે લાખા દીનજનાને અત્રદાન આપી તેણે તેમના પ્રાથ બચાવ્યાં. હજારા સોનામહારા ખર્ચી તેણે ૪ ત્રાનભંડારા સ્થાપ્યા. એ યે<mark>યડતી ૪થી પે</mark>ઢીએ મ[ં]ડલિક નામે પુરુષ થયે৷ જેણે કેટલાંયે મં**દિરા,** ધર્માં શાળાએ વગેરે ધર્માસ્થાના કરાવ્યાં. સંવત ૧૪૬૮માં દુકાળ પડ્યો તે વખતે તેએ લાેમને પુષ્કળ અન્ત આપી સુખી કર્યા. સં. ૧૪૭૭ માં માટા સંધ કાઢી શત્રું જય વગેરે સ્થળાની યાત્રા કરી. તેના પુત્ર ઠાઇઆ અને તેના વિજિતા થયા. તેના ત્રસ્યુ પુત્ર પર્વત, ડૂંગર અને નરવદ. પર્વત અને ડંગર નામના ખંતે ભાઇએોએ મળીતે સં. ૧૫૫૯ માં એક વિદ્વાનને ઉપા-ધ્યાય પદ્દવી અપાવવાના માટા મહાત્સવ કર્યો. સં. ૧૫૬૦ માં તેમએ જીરાવલા અને આણુ વગેરે સ્થાનાની યાત્રા કરી. ગંધાર બંદરમાં ગયા ત્યારે ત્યાંના બધા **ઉપાશ્રયોમાં** કલ્પસ્ત્રનાં **લખે**લાં પુસ્તકા બેટ આપ્યાં. ડુંગરે પાતાના ભાઇ પર્વત સાથે મળી સં. ૧૫૯૧ માં પ્રસ્તુત જ્ઞાનભંડાર લખાગ્યાે. ડુંગરના પુત્ર કાન્હા થયાે, વગેરે. આ રીતે. આ પ્રશસ્તિમાં એક ધનાહવ કૃદું મના ૩૦૦ કરતાં વધારે વર્ષના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપી દેવામાં આવ્યા છે. ર્સ. ૧૩૭૭ માં અને ૧૪૬૮ માં ગૂજરાતમાં ભારે દુકાળા પડયા હતા તેની નોંધ પણ આ પ્રશસ્તિ પૂરી પાડે છે. ૧૩૬૦માં કર્ણદેવના રાજ્ય અમલ સારી પેંઠે ચાલતા હતા એ વાત પણ એમાંથી મળી આવે છે. પેયહ શેડે

કાઢેશા આ સંધનું વર્ષ્યુંન, તત્કાલીન કૃતિ નામે પેથડરાસ જેના ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયા છે, તેમાં જે વિત્રતથી આપેલું છે તેને પચુ, બસા વર્ષ પછી લખાએલી આ પ્રશસ્તિથી બમણી પુષ્ટિ મળા રહે છે. આથી, આ જાતની પ્રશસ્તિએ ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલું વિશ્વસનીય ધરાવે છે એ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

આવી પુસ્તકપ્રશ્વસ્તિએામાંથી, શ્રીમાલ, પારવાડ, એાસવાલ, ડીસાવાલ, પલ્લીવાલ, માઢ, વાયડા, ધાકડ, દ્વંખડ, નાગર આદિ ગુજરાતના પ્રધાન પ્રધાન વૈસ્ય જાતિના અનેક કુટુંબોના પ્રમાણિક પરિચય મેળવી શકાય.

વળી, આ પ્રશસ્તિઓના એક ત્રીજો પણ પ્રકાર છે જે પ્રમાણુમાં હુંકી–થાડીક વિગતા આપનારી હાય છે. આ પ્રશસ્તિએા તે ગ્રંથાની નકલ કરનારા–ક્ષહીઆઓની પરિચાયક હોય છે.

એ પ્રાચીન કાળમાં, પુસ્તકા, આપણા દેશમાં તા માટે ભાગે તાડ-પત્ર પર લખાતાં. એ લખવામાં ઘષ્યા શ્રમ અને સમયની આવશ્યકતા રહેતી. તાડના ઝાડનાં ખરખચડાં અને બરડ પાનડાએને લખવા સંવાળાં અને ચીક્ષાં બનાવવા માટે કેટલીએ ક્રિયાએા કરવી પડતી. સ્યાહી પણ ખાસ પ્રક્રિયા દ્વારા ખનાવવામાં આવતી. લખનાર–નકલકરનારના અક્ષરા સંદર, મરાહદાર અને સરેખ થતા. આ નક્લ કરનારામાંના માટા ભાગ વિદ્વાન, પંડિત અને રાજ્યના અધિકારી વર્ગમાંના રહેતા. કાયસ્ય, નાગર અને કૃંચિત જૈન લેખકા આ કામ કરતા. પાટણ વગેરેના ભંડારામાં જે તાડપત્રનાં પુસ્તકા છે. તેમાંનાં કાઈ મંત્રી અને મંત્રીપુત્રના હાથના લખેલાં છે તા ક્રાઇ દંડનાયક અને આસપટલિકના હાથનાં લમેલાં છે. જૈન યતિઓના માટા ભાગ આ લેખનકળા જાશતા અને તેઓ પાતાના ઉપયા-ગનાં ધશાખરાં પ્રસ્તકા પાતે જ લખતા. માટા માટા આચાર્યો સુદ્ધાં નિય-મિત આ લેખનકાર્ય ચાલ રાખતા. આ લિપિકારા, પાતાના હાથના લખેલા ગ્રંથના અંતે ઘ**રા** ભાગે લખવાના સમય. સ્થાન અને પાતાનાં નામ આદિતા ઉલ્લેખ કરતી બે ચાર કે પાંચ દશ જેટલી પંક્તિએા લખી કાઢતા. એવા લેખાતે પ્રષ્યિકાલેખતં નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ પ્રષ્યિકાલેખામાંથી અતેક રાજાઓનાં રાજ્યસ્થાન, સમય, પદવી, અમાત્ય વગેરે પ્રધાન રાજ્યા-િધકારી વિષે તથા તેવાં બીજાં કેટલાયે ઉપયોગી ^એતિહાસિક સ**મ**ના અતે નિર્દેશા મળા આવે છે. પાટણ વગેરેના ભંડારા જોતી વખતે. મેં એવા ઉપલબ્ધ થતા પ્રષ્પિકાલેખા ઉતારી લેવાની મહેનન કરી હતી અને આપણા કતિહાસને આવશ્યક એ બધાના વ્યવસ્થિત સંગ્રહ પ્રકાશિત પણ કરવાના મારા પ્રયત્ન ચાલુ છે. આ પુર્વ્પિકાલેખા પરથી કઇ જાતની ઉપયાગી માહીતી તારવી શકાય છે તેને એક દાખલાથી આપણે સ્પષ્ટ કરીએ.

ગૂર્જ રેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ સાથે પ્રભંધો અને લેખામાં * સિદ્ધચક્રવર્તી, ત્રિભૃત્નમંડ, અવંતીનાથ વગેરે ઉપપદા લાગેલાં મળ છે. એ વિશેષણા ક્યારે લગાડવામાં આવ્યાં અને કેવા ક્રમે, તેની કશી વિગત શ્રંથામાં મળતી નથી; તેમ જ તેના સ્થક તેવા શિક્ષાલેખા અને તામ્રપત્રા પણ ઉલ્લેખયાં મળતાં નથી, પરંતુ એના કાંઇક પ્રામાણિક આધાર આ પુષ્પિકાલેખામાંથી મળી શકે છે.

સંવત ૧૧૫૭ ના લખેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમાં તેના લિપિકારે લિપિબલ કર્યાના સમયનિર્દેશ કરતી વખતે 'શ્રીજયસિંહદેવરજ્યે' એવા સામાન્ય નિર્દેશ કરેલા મળે છે. આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે એ વખતે જયસિંહ નાળાલિંગ અવસ્થામાં હતા, અને રાજ્યકારભાર તેની માતા મિન-ળદેવી ચલાવતી હતી. તેથી જયસિંહના પરાક્રમની હજી તે વખતે કશી શુરુઆત થઇ ન હતી એટલે લખનાર માત્ર રાજા તરીકેનું સામાન્ય સ્થન શિવાય ખીજાં શું કરી શકે.

હવે, સં. ૧૧૬૪ માં લખેલાં એક બીજાં તેવાં પુસ્તકના પુષ્પિકા લેખમાં તેને, ' સમસ્તરાજાવશીવિરાજિત મહારાજા ધિરાજ પરમેશ્વર શ્રીજયસિંહદ્રેવ' આવા ઉલ્લેખપૂર્વક સંબાધ્યા છે. તે પરથી જણાય છે કે એ વખતે, તે પાતાનું રાજ્યતંત્ર સ્વતંત્રતાપૂર્વક ચલાવવા જેટલા સમર્થ થઇ ગયા હતા અને શાસનની સર્વસત્તા તેના હાથમાં આવી ગઇ હતી.

એ પછીના બે વર્ષના એટલે સં. ૧૧૬૬ ના પુષ્પિકાલેખ મળ્યા છે. તેમાં તેને મહારાજધિરાજ સાથે ત્રૈલાક્યમંડના વિશેષશુધા સંબાધ્યા છે. એથી જણાય છે કે, એ બે વર્ષ દરમ્યાન જ તેણે તે નવું પદ ધારણ કરવા જેવું, ખર્ભરને જીતવાનું પરાક્રમસ્થક, કાર્ય કર્યું હોવું જોઇએ. એ પછીના સંવત ૧૧૭૯ ના કાગણ માસના એક પુષ્પિકાલેખમાં પશુ તેને 'સમસ્ત રાજ્યલીવિરાજ્તિ મહારાજધિરાજ શ્રીમત્ત્રિભુવનમંડ' આવા વિશેષણુધી ઉદ્લેખ્યા છે. તે વખતે મહામાત્ય પદે સાંત્રમંત્રી હતા એ પણ એ લેખથી જણાય છે.

તે પછી એ જ વર્ષના ભાદપદ માસના એક લેખ મળે છે જેમાં 'શ્રમસ્ત્રનિજરાજ્વલી સમલં કૃત મહારાજ્ધિરાજ પરમેશ્વર ત્રિભુવનમંડ ' એ બધાં વિશેષણો ઉપરાંત 'સિદ્ધ્યક્રવર્તિ 'નું વિશેષણ લગાડેલું છે. એથી અનુ-માન કરી શકાય કે એ જ વર્ષમાં તેણે એ નવું વિશેષણ ધારણ કર્યું હોવું જોઇએ. એ વખતે મહામાત્ય પદે આશુક મંત્રી હતા તેથી એમ પશુ કલ્પના કરી શકીએ કે એ જ વર્ષે મંત્રી સાંત્ રાજકાજથી નિર્વત્ત થયા હશે.

સંતત્ ૧૧૯૧ તો, એક ભાદપદશુદિ ૮ મંગલવારતો, તથા ખીજે ફાલ્યુત વિદ ૧ શિતવારતો લેખ મળ્યો છે. તેમાં પશુ ઉપર પ્રમાણું જ ખધાં વિશેષણા લગાડેલાં છે. પરંતુ એ પછીનાં વર્ષના એટલે કે ૧૧૯૨ ના જેઠ માસતો લેખ મળ્યો છે જેમાં, એ બધાં વિશેષણા ઉપરાંત 'અવંતીનાથ'નું નવું વિશેષણા લગાડેલું મળે છે. આપણું જાયુીએ છીએ કે સિદ્ધરાજે જ્યારે માલવા ઉપર વિજય મેળવ્યા અને ત્યાંના પરમાર રાજા યશાવમાંને કેદ કરી થાડા દિવસ અણું હિલપુરમાં આપ્યા, ત્યારે એ 'અવંતીનાથ'નું વિશેષણા તેણું પાતાના નામ સાથે જોડ્યું હતું. એટલે આ પુષ્યિકાલેખ પરથી ૨૫૯ જણાય છે કે સં. ૧૧૯૧ ના ફાલ્યુણ અને ૧૧૯૨ ના જેઠ માસ દરમ્યાન સિદ્ધરાજ માલવા ઉપરની છત મેળવવા સફળ થયા હોવા જોઇએ. અતે એ વાત બીજા લેખા પરથી પણ પુરવાર થાય છે.

સિદ્ધરાજ વિષેતા આવા છેલ્લા લેખ જે મળ્યા છે તે સં. ૧૧૯૮ના કાર્તિક વિદ ૧૩ તા છે. સં. ૧૧૯૯ ના માર્ગમાસતા કુમારપાલના રાજ્યતા ઉલ્લેખ મળ છે તેથી પ્રળંધામાં જે, સિદ્ધરાજતે સં. ૧૧૫૦ માં રાજગાદી મળ્યાની અને ૪૯ વર્ષ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યાની તેંધ કરેલી છે, તે યથાર્થ છે; એમ આ લેખા પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

આ દાખલાએ પરથી આપણે સમજ શકીએ કે પ્ર[ે]થાની અંતે આવેલા પુષ્પિકાલેખા ઐતિહાસિક દષ્ટિએ કેટલા બધા ઉપયોગના હાેય છે.

શિલાલેખા અને તામ્રપત્રો

ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડનારું બીજાં પ્રધાન સાધન શિલાલેખા અને તાઋપત્રોનું ગણાય. એ જાતના સાધનનાં સ્વરૂપ અને ઉપયાગ જાણીતાં છે તેથી તેની ચર્ચા કરવી આવશ્યક નથી. ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પૂર્વકાળ, જેમાં ખાસ કરીને વક્ષભીની રાજસત્તા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તે સમયના શિક્ષાલેખા નથી મળ્યા, પણુ તામ્રપત્રા **ઘણી સારી સંખ્યામાં** પ્રાપ્ત થયાં છે. એ તામ્રપત્રાના આધારે જ વક્ષભીવંશની સત્તા અને સ્થિતિ આદિનું હાન આપણુને મળી શકે છે.

વલબીવ'શના રાજ્યકાલ દરમ્યાન ગૂજરાતના દક્ષિણુભાષ પર — જેતે તે વખતે લાટ દેશના નામે એાળખવામાં આવતો—કક્ષિણુના ચાલુકયા અને ભરુચના ગૂર્જરલાકાનું રાજ્ય હતું. તેમના વિષેનાં જે ચાડાંક તાસ્રપત્રા મળ્યાં છે તે પરથી તેમની સત્તાના સમયની કેટલીક રૂપરેખા દારવામાં અવી છે.

વલબીના નાશ પછી અચ્યુડિલપુરના ચાવડારાજવંશ ઉદ્દય પામે છે. પણ દુર્ભાગ્યે એ વંશ સાથે સંબંધ ધરાવનાર એક પણ શિલાલેખ કે તામ્ર-પત્ર હજીસુધી મળ્યું નથી.

ચાવડાઓના સમયમાં દક્ષિણ ગૂજરાત એટલે લાટદેશ પર દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટાની એક શાખાની મુખ્ય સત્તા હતી. એ શાખાના સંબંધનાળાં પણ થાડાંક તાસ્રપત્રા મળ્યાં છે. શિલાલેખા નથી.

ચાવડાવ'શ પછી ચૌલુક્યોની સત્તા ગૂજરાત પર જાબી અને તે ઉત્રતિના ચરમ શિખરે પહેાંચી. એમના સમયનાં તામ્રપત્રા અને શિક્ષાલેખા બંને મળ્યાં છે, જેમની સંખ્યા લગભગ ૧૦૦ જેટલી થવા જાય છે.

ચૌલુક્યા પછી તેમની જ શાખારૂપ વાધેલાએાની ૪ પેઢીએ ગૂજરાતમાં સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે રાજ્ય કર્યું. તેમના સમયનાં ૧–૨ તામ્રપત્ર અને પંદરેક જેટલા શિલાલેખા જાણમાં આવ્યા છે.

શિકકાએા–સુદ્રાએા

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધતામાં શિક્કાઓ એટલે મુદ્રાએ પણ એક ખાસ અગત્યનું સ્થાન ભાગવે છે. એ શિક્કાએ તાંબા, જસત, ચાંદી અને સાના આદિ ધાતુના હાય છે. ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસની કડીઓને બંધ મેસની કરવામાં આ મુદ્રાના સાધને ઘણી મદત આપી છે. કેટલાયે રાજાઓ અને રાજવંશાની હયાતી માત્ર આ શિક્કાઓના આધારે જ જાણુવામાં આવી છે. પણ, જે સમયના ગૂજરાતના જીવન વિષેની સામગ્રીના હું ઊઢાપાઢ કરવા માર્યું છું તેમાં વિશેષ મદતગાર થાય એવું શિક્કાનું સાધન આપણને નથી મળતું. એમ જણાય છે કે

પ્રાચીન કાળથી ગૂજરાતમાં ઘણા ભાગે પરદેશી નાષ્યાનું ચલણુ હતું તેથી ગૂજરાતના રાજાઓએ, તેમના સમકાલીન અને પડાશી ખીજા રાજાઓની જેમ, યાતાનું રવત'ત્ર નાણું ચાલુ કરવાના ખાસ પ્રયત્ના કર્યા જણાતા નથી.

વલભીવંશના કાઇ કાં શાક શાક એ મળી આવતા હોવાનું કહેવામાં આવે છે પશુ તે વિષે હજી મુદ્રાવિદ્યાના પંડિતામાં મતેકય નથી. કલકત્તામાં મારા એક મિત્રના શિક્કાઓના સંત્રહમાં મેં એક શિક્કો જેયા છે જેના પર ભદ્રાર્કના નામ જેવું કાંઇક વંચાય છે પશુ તે સંદિગ્ધ લાગે છે.

ચાલુકયા અને વાધેલાના વંશના શિક્કાએાના ઉલ્લેખા પ્રબંધામાં મળે છે. બીમપ્રિય, કુમારપાલપ્રિય, લૂણસાપ્રિય, વીસલપ્રિય આદિ ટંકાએ! તે તે નામના રાજાઓના ચલાવેલા ગૂજરાતમાં ચાલતા હતા એમ એ પ્રબંધગત ઉલ્લેખાયી સમજાય છે. પણ હજી સુધી એ જાતના શિક્કાએ! ક્યાંએ મળ્યા નથી.

આપી પ્રાચીત ગૂજરાતના રાજકીય ઇતિહાસના આલેખનમાં આ શિક્કારૂપી સાધન આપણુને ખાસ સહાયભૂત થઇ શકે તેમ નથી.

વિદેશી સાહિત્ય

પ્રાચીન ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના સ્વરૂપચિત્રશુમાં ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક સામગ્રી, ભારત ખઢારના-વિદેશી સાહિત્યમાંથી પણ મળી આવે છે. એ વિદેશી લેખકામાં, એક તા બૌદ્ધધર્મી ચીની પ્રવાસીઓ છે; અને બીજા કરિલામાં અરબ લેખકા છે.

૧. ચીની સાહિત્ય

ચીતી પ્રવાસીઓમાં વ્હેન્ત્સાંગ મુખ્ય ગણાય. વિક્રમના ૭ મા સૈકાના અંતમાં એ મહાન જ્ઞાનિષાસુ પરિવાજક, અતેક યાતનાઓ વેડી, ચીતથી ભારતભૂમિતી યાત્રાયે આવ્યા અને ભારતના દરેક પ્રદેશમાં એણે પરિ- ભ્રમણ કરી અહિંની અનેક જાતની પરિસ્થિતિનું યથાસાધ્ય જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. એની એ ભારતયાત્રાના સંબંધનાં ળે પુસ્તકા ચીતી ભાષામાં લખેલાં મળે છે જેમાં એક તા એનું પાતાનું લખેલું પ્રવાસવૃત્તાંત છે અને બીજાં એના શિષ્યમિત્રે લખેલું એનું જીવનવૃત્તાંત છે, એ બંને પુસ્તકામાં ગૂજરાતને લગતી કેટલીક હકીકતા નોંધેલી મળે છે. પ્રાચીન ગૂજરાતની રાજધાની ભિલ્લમાલ, સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની વલબી, તેમજ લાટના

ભરુચ, ખેડા અને આનંદપુર વગેરે સ્થાનાના પરિચય એ પુસ્તકામાં આપવામાં આવ્યા છે. એ પ્રવાસીનું મુખ્ય ખેય બૌદ્ધમે સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓની વિગત આપવાનું છે; પણ તે સાથે દરેક સ્થાનના રાજ્ય અને લાકસમાજની રીતભાત અને ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા વગેરેનું સ્થન પણ એ કરે છે.

હિંદુસ્થાનની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું દ્યાન મેળવવા માટે વ્હેન્ત્સાંગનાં આ પુસ્તકા એક બહુમૂલ્ય સામગ્રો જેવાં ગણાય છે.

વ્હેન્ત્સાંગ પછી ૩૦-૪૦ વર્ષે તેના જેવા ખીજો ચીની પ્રત્રાસી ક્ષ્તિમાં કરીને આવ્યા અને તેણે પણ પાતાનું પ્રવાસવૃતાંત પાતાની માતૃ લાષામાં લખ્યું. જો કે તેનું એ પુસ્તક વ્હેન્ત્સાંગના પુસ્તક જેટલું બહુવિધ સામગ્રીભરેલું નથી; છતાં તેમાં, ભારતના વિદ્યાવ્યાસંગને લગતી હક્ષકતા સારા પ્રમાણમાં મળે છે. સૌરાષ્ટ્રના સ્થિરમતિ અને ગુશુમતિ નામના બે મહાન બૌદ્ધ આચાર્યો વિષે એમાંથી કેટલુંક અશુવા જેવું મળી આવે છે.

ર. અરબી સાહિત્ય

મુસલમાતા, વિજેતાએ ખનીને હિંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, ત્યાર પહેલાં પણ કેટલાક અરબ મુસાકરા વ્યાપારી અને પ્રવાસી તરીકે હિંદુ-સ્થાનમાં, ખાસ કરીને દરિયાકાંઠાના મુલકામાં, અવારનવાર આવતા જડા રહ્યા છે અને તેઓ તે વિષેનું કેટલુંક સાહિત્ય અરબીભાષામાં પાતાની પાછળ મુકતા ગયા છે. જે સમયને ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત વિચારણા કરાય છે તે સમયના મુખ્ય મુખ્ય અરબી લેખકા નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય.

किताबुल् मसालिक वल् ममालिक

૯ મા સૈકાના અંતમાં, ખગદાદમાં ઇબ્નેખુર્દાજમા નામના એક, ખલીકા અબ્બાસીના, રાજકર્મચારી થઇ ગયા. એ, ખલીકાના ૮૫લ અને ગુપ્ત સંદેશાએ મેાક્સવાના ખાતાના, ઉપરી અમલદાર હતા. આથી એએ બગદાદથી બિન્નબિન્ન દેશામાં જવા આવવાના માર્ગીના વિવરશુને લગતું એક પુસ્તક લખ્યું જેનું નામ ક્તાિબુલ્-મસાલિક વલ્ મમાલિક છે. એ પુસ્તકમાં, દુનિયાના બીજા દેશાની સાથે હિંદુસ્થાનના પણ જલ અને

સ્થક્ષના વ્યાપારી માર્ગોનું કેટલુંક વિવરણ આપ્યું છે તથા દેશમાં વસતી કેટલીક ભુદી બુદી જતાતા ઉલ્લેખ કર્યા છે. અરખી ભાષામાં હિંદુસ્થાનની ભાગાલિક માહીતી આપતું આ સૌથી પહેલું પુસ્તક કહેવાય છે. આ પુસ્તકમાં સિન્ધના નામ નીચે જે જે શહેરાનાં નામા આપ્યાં છે તે પરથી જણાય છે કે તે વખતના આરખા બલુચીસ્તાનથી લઈ ગૂજરાત સુધીના સારાયે પ્રદેશને સિન્ધ સમજતા હતા. એ પુસ્તકમાં ખંભાત, ગંધાર અને ભરુચ વગેરે ગૂજરાતના શહેરાના ઉલ્લેખ છે પ્રયાકાર જાતે હિંદુસ્થાનમાં નથી આવ્યા પણ તેણે પાતાના અધિકાર નીચે રહેતા માસુસા પાસેથી, જેમાંના કદાય કાઇ કોઇ હિંદુસ્તાનમાં અવશ્ય આવ્યા હશે, મેળવેલી હક્ષકતના આધારે પાતાનું વર્શન લખ્યું છે.

सुळैमान सौदागर-सिलसिलतु तवारिख

ભારતમાં જે અર યયાત્રી મા જાતે આગ્યા તેમાં, જેનું લખેલું સૌથી **પહેલું** યાત્રા વિવ**રણ મળે છે તે. સુલૈમાન સૌદાગર છે. એ એક વ્યાપા**રી હતા. ઇરાકના બંદરેથી ચીન સુધીના પ્રદેશની એ યાત્રા કર્યા કરતા હતા, અને તેયી એશે ભારતના આખાયે દરિયાકાંડા ઉપર કેટલાયે ચક્કર માર્યા હતા. એશે પાતાના એ પ્રવાસાના કત્તાન્તનું સિલસિલનુત્તનારિખ નામનું એક પુસ્તક હિ. સ. ૨૩૭ માં બનાવ્યું. એ પુસ્તકમાં દક્ષિણના રાષ્ટ્રકટ રાજાઓ, જેમતું ત્રિરુદ વલ્લભરાય હતું, તેમતા ' બલહુરા 'ના નામે પરિચય આપવામાં આવ્યા છે. તથા ગૂર્જર રાજાગ્રાના જજરના નામે ઉઠકોખ કર્યા છે. હિન્દસ્થાનના કેટલાક રીતરીવાજોનું પણ એમાં વિગતથી વર્યુંન કરેલું મળે છે. ગૂર્જરરાજાના પરિચય આપતાં એ લખે છે કે--'એ રાજાની પાસે ઘણું માટું સૈન્ય છે. એની પાસે જેવા ધાડાએ છે તેવા બીજ કાઈ રાજા પ્રાસે નથી, પણ એ આરળ લોકાના જયરા દુશ્મન છે. એના પ્રદેશની આસ-પ્રાપ્ત પૃષ્ટુ સમુદ્ર છે. એની પાસે ધણા જાનવરા છે અને હિન્દ્રસ્થાનના બધા પ્રદેશા કરતાં એના રાજ્યમાં ચારીના ભય બહુ જ ઓછા છે.' આ ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગુજરાતના ગુર્જર પ્રતિહારવંશને ઉદ્દેશીને છે જેણે પ્રારંભમાં આવેલા આરંબા સાથે સિન્ધની સીમા ઉપર કેટલીક લઢાઇએા લડી હતી.

अबुज़ैद इसर सेराफी

ફારસની ખાડીમાં સૈરાફ નામનું એક પ્રસિદ્ધ બંદર હતું ત્યાં અખૂજેદ નામે કરીને એક આરબ વ્યાપારી રહેતા હતા. તેણે સુલૈમાન સૌદાગરનું યાત્રાવિવરસ વાંચીને ૨૫–૩૦ વર્ષ પછી તેની શૂર્તિક્ર્યે એક ક્ષુસ્તક સપ્યું, તે પણ સેરાક, ચીન તથા હિન્દુસ્થાન વચ્ચે ભ્યાપાર માટે મુસાકરી કર્યા કરતા હતા. મસંગદા નામના પ્રસિદ્ધ મુસાકર હિ. સ. ૩૦૦માં તેને સેરાકમાં જાતે મન્યો હતા. તેણે પાતાના પુસ્તકમાં એત્રા દાવા કર્યો છે કે-હું પહેલા માસુસ છું જેણે એ વાતના પત્તો લગાડયો છે કે ભારત અને ચીનના સમુદ્દ ઉપસ્થી કરીને ભૂમધ્યસાગરમાં મળી ગયા છે. એના પુસ્તકમાં વલ્લન સરાય વગેરે રાજાઓના રાજ્યના ઉશ્લેખા છે, તેમજ દરિયાકાંડાના પ્રદેશાને લગતી કેટલીક વાતા એમાં લખેલી મળી આવે છે.

अबृदरफ ग्रुसंइर विन ग्रुहरूहिल यंबुइ

આ એક બહુ માટા આરખ યાત્રી હતા. એના સમય હિ. સન્ કર થી ૩૩૭ સુધીના નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે. એ બગદાદથી તુર્કિસ્તાન ગયા હતા અને ભ્રુખારાના શાહ નસર સામાતીને મળ્યા હતા. ત્યાંથી એ એક ચીતી રાજદ્વતની સાથે ચીત ગયા. પછી ચીતથી પાછા તુર્કિસ્તાન, કાલુલ, તિબ્બત અને કાશ્સ્યાર થતા મુસ્તાન, સિન્ધ અને ભારતના દક્ષિણ ભાગના દરિયાકાંઠા ઉપર આવેલા કાલમ બંદર સુધી પહેાંચ્યા હતા. ધણું કરીતે, સ્થળમાર્ગ ભારતની મુસાફરી કરનાર આ પહેલા ખારબ પ્રવાસી હતા. એણે પાતાના પુસ્તકમાં મુસ્તાન અને સિન્ધ વગેરે પ્રદેશાની કેટલીક હકીકત લખી છે.

बुजुर्ग बिन बहरयार, हि. स. ३००

આ એક વહાલુ ચલાવનાર નાવિક હતો. એ પોતાના જહાજો, ઇરાકના બંદરેયી ભારતના દરિયાકાંઠાનાં બંદરા અને ટાપુઓથી લઇ ઠેઠ ચીન અને જાપાન સુધી લઈ જતા અને લાવતા હતો. એલુ તથા એના સાથીઓએ જલમાર્ગમાં જે જે વાતા જોઈ અને સાંભળી હતી તે બધી અરબી ભાષામાં આજાયયુલ્ હિન્દ એ નામના પુસ્તકમાં લખેલી છે જેમાં દક્ષિણ ભારત અને ગૂજરાતની અનેક ઘટનાઓના સમાવેશ થાય છે. ચૈત્રૂર, સાપારા અને થાણા વગેરે ગૂજરાતની દક્ષિણ સીમા પર આવેલાં સ્થાનોના પણ નિર્દેશ કરેલા મળી આવે છે.

मसजदी, ही. स. ३०३

મસજાદી, જેનું અસલ નામ અધ્યુલ હસન અલી હતું, એક ઉચ્ચકારીના ઇતિહાસલેખક, બ્રુગાલલેખક અને પ્રવાસી હતા. પોતાની છંદગીના રપ વર્ષે એએ પ્રવાસ કરવામાં અને પરિભ્રમણ કરવામાં વીતાડવા હતા. એએ પોતાના જન્મસ્થાન ભગદાદથી પ્રવાસ શુરુ કર્યો હતો અને ઇરાક, શામ, આરમિનીયા, રુમ, આદિકા, સડાન અને જંગ વગેરે મુલકા ઉપરાંત ચીન, તિબ્યત, ભારત અને સરન્દીપ સુધી એ ક્યોં હતા. એએ ઘણાં પુસ્તકા લખ્યાં હતાં પણ અત્યારે માત્ર એનાં, ઇતિહાસનાં, બે પુસ્તકા મળે છે. એક પુસ્તકનું નામ ક્તિાયુલ્ તમ્બીહ વલ્ અશારાર છે જે ટુંકુ છે અને બીજાં પુસ્તક મુરુજાજન્જહળ વ મચ્માદનુલ્ જોહર છે. એ પુસ્તકમાં મુખ્ય રીતે તા ઈસ્લામના ઇતિહાસ આલેખ્યા છે પણ એના પ્રારંભમાં સંસારની બધી જતિઓના સિક્ષિમ એકેવાલ આપેયા છે. તેમાં ભારતના પણ સમાવેશ થાય છે. હિન્દુસ્થાનની—ખાસ કરીને પંજાયની નદીઓના ઉલ્લેખ લગ્ની વાર કરવામાં આવ્યા છે. હિ. સ. ૩૦૩માં એ ખંભાત આવ્યા હતા. તે વખતે ત્યાંના મુખ્ય અધિકારી એક વાણીયા હતા જે દક્ષિણના વલ્લસરાયની હકુમત નીચે શાસન ચલાવતા હતા.

इस्तखरी, हि. स ३४०

અમ્ ઇસહાક ઇછાહીમ બિન મુહેમ્મદ ફારસી નામના પ્રવાસી સાધારણ રીતે ઇસ્તખરીના નામે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એ કર્ખ નામના બગ-દાદના એક મેહલ્લામાં રહેતા હતા. એ જયરા મુસાફર હતા. એશિયાના લગભગ થથા દેશાની એણે મુસાફરી કરી હતી. ભૂગાલને લગતાં એ પુસ્તકા એનાં લખેસાં મળે છે. કિતા મુલ્ અકાલીમ અને કિતા મુલ્ મસાલિકુલ્ મમાલિક. આ પુસ્તકામાં અરમ અને ઇરાન ઉપરાંત કાણિલસ્તાન, સિન્ધ અને ભારતના ઉલ્લેખા છે. ભારતીય મહાસાગરનું, જેને એ પારસના મહાસાગર તરીક એાળખે છે, વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે. હિ. સ. ૩૪૦માં એ ભારતમાં આવ્યા હતા અને પાતાના સમકાલીન પ્રવાસી નામે ઇબ્ન હીકલને આ દેશમાં જ એ મળ્યા હતા. એણે વલ્લભરાયના ઉલ્લેખ કર્યો છે. સિન્ધ પ્રાંતના એક નકશા પણ એણે પાતાના પુસ્તકમાં આપ્યા છે.

इब्न हीकल, हि. स. ३३१-५८

એ બગદાદના માટા બાપારી હતા. હિ. સ. ઢક૧માં એ બગદાદથી મુસાદ્રીએ નીકલ્યા હતા અને મુરાપ, આફ્રિકા અને એક્શીયાના મુદ્રકામાં મૂળ લમ્યા હતા. કપેન અને સીસિલીથી લઇ હિન્દુસ્થાન સુધીની જમીનને એ ખુંદી વલ્યા હતા. એણે પણ બધા દેશાના નકશાએા આલેખ્યા હતા. અવધના શાહાના પુસ્તકાલયમાં એના પુસ્તકની એક પ્રતિ હતી જેમાં સિન્ધ અને ગૂજરાતના બંદરાનું સ્થાન બતાવતું એક સ્યૂળ માનચિત્ર દારેલું હતું. જો કે આ નકશા બહુ જ અસ્પષ્ટ અને અબ્યવસ્થિત છે, છતાં, ધણું કરીને સંસારના સાહિત્યમાં, ગૂજરાતના બૂલાગને આલેખતા આ નકશા સૌથી પહેલા ગણાય જે નકશા એમાં આપવામાં આવ્યા છે તેમાં ગૂજરાતથી લઇ સીસ્તાન સુધીનાં આખાદીનાં મુખ્યમુખ્ય સ્થાના સ્થવેલાં છે. આ પહેલા આરળ યાત્રી અને બૂગાલલેખક છે જેણે હિન્દુસ્થાનની સંપૂર્ણ લંબાઇ—ચાડાઈ આપવાના પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો હતા.

अल्बेरूनी, हि. स. ४००

ક્તિષ્યુલ્ હિન્દ નામતા સર્વ શ્રેષ્ઠ શ્રંથ લખનાર અલ્ખેરુતી, ભારત વિષે લખનારા વિદેશી શ્રંથકારામાં સર્વ શિરામણી ગણી શકાય. એ સુલ્તાન મહમૃદ મજનવીના સમકાલીન અને તેના પ્રતિષ્ઠિત દરખારી વિદાન, હતા. મહમૃદ મજનવીએ હિન્દુસ્થાન ઉપર સ્વારીઓ કરતી શુરુ કરી તે પહેલાં એ હિંદુસ્થાનમાં આગ્યા હતા અને અનેક વર્ષા આ દેશમાં રહી એણે સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ કર્યો હતા. હિન્દુસ્થાનની તતકાલીન સંસ્કૃતિનું આકલન એણે ઘણી ઉત્કંડાપૂર્વ કક્યું હતું. એનું કિતાણલ હિન્દ નામનું પુસ્તક, એક રીતે હિન્દુસ્થાનના સર્વ મંશ્રહના એક નાનકડા સુંદર શ્રંથ મણાય. એમાં એણે હિંદુસ્થાનના ધર્મ, સમાજ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ખગાલ, ભૂગાલ, અને જ્યાતિષ વગેરે અનેક વિષયાનું માર્મિક વર્ણન કરેલું હે. ગૂર્જ રરાજધાની અણહિલપુરના, મુસલમાની સાહિત્યમાં, સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ એ શ્રંથમાં મળી આવે છે. જ્યાતિષવિષયક શ્રદ્ધાલજ્ઞાન્ત નામના શ્રંથના પરિચયમાં લખે છે કે તેના કર્તા વિષ્ણુના પુત્ર શ્રદ્ધ છે જે ભિક્ષનાલનો રહેવાસી હતા. એ ભિક્ષમાલ મુલતાન અને અશ્રહિલવાડની વચ્ચે આવેલું છે, અને અશ્રહિલવાડથી ૧૬ યોજન દૂર છે. બીજે એક ઢેકાણે

એ લખે છે કે — બજાના જે ગૂર્જ રાતું હાલતું રહેઠાણું છે તેલા દક્ષિણું પશ્ચિમમાં ૬૦ કરશાખ જેટલે દૂર અચ્યુહિલવાડ, અને ત્યાંથી ૫૦ કરશાખ જેટલું દૂર દરિયાકાંઠે સામનાય આવેલું છે. વળી એક ત્રીજે ઠેકાણું એ વલભી સંવતના ઉલ્લેખ કરતાં લખે છે કે — વલભી સંવત્ એ વલભી નગરના રાજાઓના ચલાવેલા છે, જે વલભી, અચ્યુહિલવાડથી લગભગ ૩૦ યાજન દૂર દક્ષિણમાં આવેલી છે. કિતાણુલ્ હિન્દ સિવાય એક કાનૂન મસઊદી નામનું પણ અલ્ગેરુનીનું બીજાં પુસ્તક છે જેમાં પણ હિંદુસ્થાનના અનેક નગરાનાં નામ અને તેમની લાળાઇ—ચાડાઈ આદિ લખેલાં છે.

આ લેખેકા સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઇતિહાસલેખક અને ભૂગાલ-લેખક છે જેમણે પોતાના પ્રથામાં જ્યાં ત્યાં હિન્દુસ્થાનના નિર્દેશ કર્યો છે અને તેમાંના ખાસ કરીને સિન્ધ અને ગૂજરાતના ઉલ્લેખ આપણા વિષયને ઉપયાગી થાય તેમ છે. એ લેખેકામાં, વિશેષ ઉલ્લેખ યાગ્ય એક ઇબ્નરસ્તા (હિ. સ. ૨૯૦) અને બીજો કદામા બિન જારૂર (હિ. સ. ૨૯૬) છે. તે પછી બિલાજારી (હિ. સ. ૨૭૯)નું નામ લઇ શકાય જેના કુત્-હૂલ બુલ્દાન નામના પ્રસ્તકમાંથી પણ કાંઇક હંકીકત મેળવી શકાય છે.

આ રીતે પ્રાચીન ગૂર્જર સંસ્કૃતિની પ્રતિકૃતિ આક્ષેખવામાં જે જાતની સાહિત્યિક સાધનસામગ્રી સહાયબૂત થાય તેના કેટલાક ચિતાર મેં અહિં આપ્યા છે. હજી પણ એવી બીજી અનેક વસ્તુઓ અને કૃતિએ હશે જે અદ્યાપિ શાધકજનાના દષ્ટિ નીચે નહિ આવી હાય.

સ્થાપત્ય અને ભાસ્કર્ય

હવે, એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય તેવી એક બીજી પ્રકારની સામગ્રી છે જેની થાડીક તેાંધ લેવી જરૂરની છે. એ સામગ્રી ઉક્ત સાહિત્યિક સામગ્રી કરતાં લિન્ત સ્વરૂપની છે. એનું નામ સ્થાપત્ય અને ભાસ્કર્ય. પત્થર, લાકડ, માટી વગેરે ઉપાદાનામાંથી સ્થપતિદારા સર્જાએલી કાઈ પણ કૃતિ–વસ્તુના સમાવેશ સ્થાપત્યમાં થાય છે; અને લાહું, તાંછુ, પિત્તળ, સાનું, ચાંદી આદિ ધાતુઓમાંથી ઘડેલી વસ્તુઓના અત્વર્ભાવ ભાસ્કર્યમાં થાય છે, મંદિરા, મકાના, સરાવરા, કુવા–વાવા અને પાષાથુ, લાકડ, માટી

વચેરેની મૂર્તિઓ સ્થાપત્યની વસ્તુઓ છે; ત્યારે, ગૃહાપયાગી ધાતુનિંમત વાસધુ-વર્તન, રાચ-રચીલું, અમંકાર-આલ્પણ અને દેવ સ્માદિની મૂર્તિઓ ભારકર્યની ચીજો છે. આ વસ્તુઓનાં નિદર્શનથી તે તે કાળના રાષ્ટ્ર અને સમાજની કળા, રુચિ, છુહિ, સ્મૃહિ, કલ્પના અને નીતિ-રીતિ આદિ સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનું ઘણું સારું આકલન થઇ શકે છે. કેટલીક વખતે તો લિપ્યન સામગ્રી કરતાં પણ આ જતની ઢેકિત સામગ્રી સંસ્કૃતિના સ્વરૂપને, વધારે વિશદ અને વધારે પ્રમાણભૂત રૂપે આપણને સમજને છે. અમુક ગ્રંથકારે અમુક સૈકામાં બનાવેલા પ્રાસાદમંડન વિષયક શિલ્પગ્રંથ કરતાં એ જ સૈકાના કાઈ સ્ત્રધારે સર્જેલા પ્રત્યક્ષ પ્રાસાદની મહત્તા અનેક રીતે વધા શકે છે. ગ્રીક અને રામની સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ દાન, સાહિત્ય કરતાં, સ્થાપત્યદ્વારા વધારે મળે છે, એ પશ્ચિમના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને સુવિદિત જ છે.

પશ્ચિમની બધી પ્રજાઓ આ જતની સામગ્રીનું મૂલ્ય ધાયું ઉચું આંકે છે અને સર્વ રીતે એનું રક્ષણું કરવા સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. દરેક પ્રજાએ, પાતપાતાની પુરાતન સંસ્કૃતિ અને પૂર્વ જોની સર્જેલી આ અમૂલ્ય સંપત્તિને સંગ્રહી રાખવા માટે માટા માઢા સંગ્રહાલયા સ્થાપ્યા છે અને પ્રાણું આપીને પણું તેમનું રક્ષણું કરે છે. તેથી એ દેશામાં આ જતની સામગ્રી ઘણા વિપુત્ર પ્રમાણમાં તેમજ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મળી આવે છે. પરંતુ દુર્લાએ આપણું આ બાયતમાં સૌથી વધુ દુર્લ ક્ષ્ય આપ્યું છે. સાહિત્યના સંરક્ષણું માટે તો હજી કાંઇક આપણું પ્રયત્ન કર્યો છે પણુ સ્થાપત્ય અને ભાસ્કર્યના વિષયમાં તો આપણું સર્વથા અજ્ઞાન અને મૂહ સાખીત થયા છીએ. દરેક જૂની ચીજને આપણું નકામી ગણી ઉકરડા ઉપર ફેંકતા આવ્યા છીએ અને આપણા પૂર્વ જોની સ્મૃતિને ભૂંસતા આવ્યા છીએ.

વનરાજ, મૂળરાજ કે સિહરાજના સમકાલીન એવા કેટલાય મુરાપીય રાજાઓ, ધર્માચાર્યો કે શ્રીમંત કુટુંગોની અનેક જાતની હજારા નાની માટી વસ્તુઓ મુરાપના સંગ્રહાલયામાં સાચવેલી નજરે પડે છે, અને તે પોતાના સમયની સંસ્કૃતિનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જગતને પૂર્વ પાંડે છે. પણ આપણી પાસે એવી કશી જ વસ્તુ રહી નથી. કાલની કે મનુષ્યની ફ્રૂરતા કરતાં આપણી પોતાની અત્રાનતા જ એ વસ્તુઓના નાશમાં મુખ્ય કારણુસૂન છે એ આપણે ભારે શરમ અને ગ્લાનિ સાથે કખલ કરવું જોઈ એ. અસ્તુ.

આપણી પાસે માત્ર હવે ગણ્યાં ગાંકયાં ૧૦-૨૦ માં દેરા કે ૫-૧૦ તેવા બીજ ખેડેરા સિવાય, એ પ્રાચીન યુગતી સ્થાપત્ય વિભૂતિનું નિદર્શક બીજી કશું વિશિષ્ઠ સાધન રહીં નથી. પણ જે છે તે બહુ અમૃત્ય અને અજોડ છે, એટલા એ નિરાશાના રહ્યુમાં આશાસનતા અમૃતિબન્દુ છે, એમાં શક નથી. માહેરાનું સૂર્ય મંદિર, આખૂ અને આરાસહાનાં જૈનમંદિર, સિદ્ધપુરના ખંડિત રૂદ્ધમહાલય, વીરમગામનું મિનલસરાવર, પાટહાની રાહ્યુકી વાવ, કપડવંજ અને વડનગરનાં તારહ્યા તથા ઝીં અવાડા અને ડેબાઈના દુર્ય દાર—વગેરે ગૂજરાતની પ્રાચીન શિલ્પકળાનાં સર્વોત્તમ આભૂષણો છે. પુરા-વિદાના મને ગૂર્જર સંસ્કૃતિની વિભૂતિના આ અહ્યુમાલ કીર્યનમહ્યુઓ છે. એ કીર્યનોતા એક એક પત્થર અને તેમાં કાતરેલી એક એક રેખા અને એક એક આકૃતિ આપહ્યુને તત્કાલીન પ્રજ્લાજનના ચિતારના એક્કા પાઠ આપે છે.

ઉપસંહાર

ગૂજરાતની પુરાતન સંસ્કૃતિના જ્ઞાનની આ પ્રકારની ખહુવિષ સામગ્રી છે. તેનું અન્વેષ્યુ—સંશાધન સંપાદન—પ્રકાશન આદિ યાંગ્ય પહિતિએ થાય તા તેથી આપણુને આપણા ગૌરવભર્યા ભૂતકાળનું ખહુ સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ દર્શન થાય. મદાસ, મહારાષ્ટ્ર અને બંગાલ આદિ દેશાના વિદ્વાના પાતાના પૂર્વ જોની એ પુરાતન સ્મૃહિના ઉદ્ધાર અને સંસ્કાર કરવા જેટલા મમ વેડી રહ્યા છે તેના પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં તા શ્રન્ય જ છે. કલકત્તા અને મદાસની યુનિવર્સિટીએ પાતાના પ્રાંતની પુરાતન સંસ્કૃતિને વિવિષર્પે પ્રકાશમાં આણુવા જે પ્રયત્ના કરી રહી છે તેના મુકાખલામાં મુંબઇ યુનિવર્સિટીએ કશું જ નથી કર્યું, તે, એ યુનિવર્સિટીને તેમજ એ યુનિવર્સિટીના જૂના નવા સત્રધારાને એાછું શરમાવનારૂં નથી.

ગૂજરાતના પુરાણયુગથી સમસુખદુ:ખભાગી અને ગાઢસંબંધી એવા મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશના, જેટલા સરસ્વતીપુત્રોએ, મહારાષ્ટ્રના પુરાતન સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા અને સ્મારકાનાં સંશોધન, સંપાદન અને સંરક્ષણુ માટે જે જાતનું ઉત્કટ વાક્ષ્મયતપ આદર્યું છે; રાનડે, તેલંગ, ભાંડારકર, રાજવાડે, પાઠક, વૈદ્ય આદિ સમર્થ વિદ્વાનાએ જે જાતની પાતાની માતૃભૂમિની સારસ્વત ઉપાસના કરી છે; તેના મુકાબલામાં, ગૂજરાતના કયા વિદ્યાનિસ્ત વિદ્વાન પુરુષનું નામ સ્મરણ કરવાનું આપણે અભિમાન લઇ શકીએ?. પૂનાની ડેક્કન કાલેજે મહારાષ્ટ્રમાં ગ્રાનજયાતિ ફેલાવનારા જેટલા ગ્રાનદીપકા પ્રકટાવ્યા તેના મુકાબલામાં અમદાવાદની ગૂજરાત કાલેજે, ગૂજરાતની ગ્રાનસ્મૃદ્ધિ કે ગૌરવસ્મૃતિના એકાદા આવરણને પણ દૂર કરનાર કાઇ મંદપ્રકાશી પણ દીપક પ્રકટાવ્યા છે ખરા !. પુરાતન ગૂજરાતનાં ગુજાગૌરવથી મુખ્ય થઇ ગૂર્જરમિત્ર ફાર્બસ સાહેબે નવેક દાયકા પહેલાં, રાસમાલા નામે ગૂજરાતના ગતજીવનની જે કાંઇ અવિશદ અને અપૂર્ણ કથા આલેખી ગયા; કે ૪ દાયકા પહેલાં, મુંબઇ

ત્રેઝેડિઅરના પ્રથમ ભાગ માટે, સરકારી ખાતાએ પાતાના નાકરાન સામાન્ય રાજ્યદ્વારી દ્વાન માટે મી. જેક્સન દ્વારા પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્ર-જીએ ભેગા કરેલાં સાધના ઉપરથી જે કાંઇ ગૂજરાતના જૂના ઇતિહાસનું એક હાર્ડ્રપેજર ગેઠિયા લેવડાવ્યું; તેનાં ખાડખાંપચુને દૂર કરવાં કે તેનાં અંગા-પાંગાને સંપૂર્ણ કરવા માટે આજસુધીમાં એક પણ કાઇ ગૂજરાતીએ ફાર્જસ કે જેક્સન જેટલી પણ કશી વિશિષ્ટ જ્ઞાનાપાસના કરી છે ખરી !

અલ્મત, આ કહેતી વખતે મને ગૂજરાતના સર્વ શ્રેષ્ઠ પુરાતત્ત્વવેત્તા એવા સફગત પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું વિસ્મરણ થતું નથી, એ મારે આપને જણાવનું જોઇએ એટલું જ નહિ, પણ સાથે એ પણ કહેનું જોઈએ કે માત્ર તેમની જ સમર્થ પ્રતિભાને લીધે ગૂર્જરભૂમિ સમર્થ પુરાવિદ્ પુત્રવતીના સૌભાગ્યફળને ધારણ કરવા સમર્થ થઇ શકો છે અને વન્ખત્વના કલંકથી મુક્ત રહી શકો છે.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્ક્ર્જીએ ભારતીય પુરાતત્ત્વના અનુસન્ધાન કાર્ય માટે ઘલ્યું મેડું કામ કર્યું હતું. એ વિષયની તેમની શક્તિ અને પ્રતિભા અપૂર્વ હતાં. તેમના કાર્યનું મહત્ત્વ જનરલ કર્નિમહામના કાર્યથી જરાયે એાલું નથી. તેમની સાથે સમાનાસને બેસી શકે એવા પુરાવિદ્દ ભારતમાં ખીજે ક્યાંએ જન્મ્યા નથી, એ ગૂલ્ટરાત માટે ખરેખર અભિમાન લેવા લાયક છે; પણ ગૂજરાતીઓએ એવા સમરણીય પુરુષની કીર્તિને સાચવવા માટે કર્યું સમારક ખનાવી પાતાની કૃતદાતા પ્રકટ કરી એ પ્રશ્ન પણ આપણા માટે શું ખરેખર વિચારણીય નથી?

વિશેષ નામા અને વિશિષ્ટ ઉલ્લેખાની અકારાદિ અનુક્રમણી.

[સંખ્યા પૃષ્ઠાંક સૂચવે છે.]

•		
અ જયદેવ ો	16	૦ ૦ ના રાજ્યના નાશની
અ જયપાલ ∫	96	કથા ૪૪
અજ્ઞયણુલ્ હિંદ	પહ	૦૦ નું વર્શન ૧૫
અજૈન કૃતિ	319	૦ ૦ નાે ઇતિહાસ ૨૭
અજુહિલપુર (જુએ! અજુહિલવ	ાડ	૦ ૦ નાેચાલુક્યરાજવ ંશ૧ર ,૨૩
તથા પાટણુ) ૧૬,	۹۷,	• ૦ તેા ચાવડા રાજ-
२१,३०,३ ६,४२	,83,	વંશ ૨૩,૫૫
४७,५४	, ዩ ٩.	૦ ૦ ના ચૌલુક્ય વંશ ૨૩
• • ના ચાલુકયાની		૦ ૦ નાે ન્યુપતિ સિદ્ધરાજ
	36	જયસિંહ ૪૬
૦ ૦ ના ચાવડા, ચૌલુક્ય,		૦ ૦ નાે મહાજન સીયા ૪૬
વાધેલા	8 (અણહિલવાડ (=અણુહિલપુર) ૪૬,
૦ ૦ ના ચાવડા, ચૌલુક્યા,		• • •
વાધેલાની યાદી		§9,53.
અને સાલા (સ્થ		અપભ્રંશ ૧૫
વિરાવલીમાં)	31	અક્ગાનીસ્થાન ૧૪
∘ ∘ ના નગરશેઢાે	3 5	અમુલ હસનઅલી ૬૦
• ૦ પહેલાંના રાજાઓની		્રમખૂ ઇસહાક ઈપ્રાહિમ
યાદી	36	સુહમ્મદ ફારસી ૬૦
૦ ૦ ના રાજાએા	२७	અખૂ જૈદ પડ
• ૦ ના રાજવંશમાં		અષ્યૂ દલ્ફ મુસઇર બિન
અ ાંતરકલ હ	አ ጸ	મુહલહિલ ય ખૂઈ પહ

4

અભ્યહેલસરિ ૨૫,૨૭,૩૨ o ના શાહનું પુસ્તકાલય દ્વ અભેરાજ ૪૪ અવંતીનાથ ૫૩,૫૪ અમદાવાદ દ,૮ ૦ o ની ગૂજરાત કોલેજ દ્વ અમરચંદ્ર સરિ ૩૪ આક્ષાપ્રદેશિકના હાથનાં અમરથી ૨૯ આશારેપદેશિકના હાથનાં અમરેલી ૨૯ આશારેપદેશ ૭૯ અમીરે શિકાર આદિનાયનું મંદિર ૩૬ (તુરુષ્ક્ર સેનાપતિ) ૨૨ આદિનાયનું મંદિર ૩૬ આંબદેવ સરિ ૩૦ —રાખતા ૪૧ અંબાદેવ સરિ ૩૦ આનંદ અમાત્ય ૪૮ અંબાદેવી ૪૭ આનંદ અમાત્ય ૪૮ અંબાદેવી ૫૭ આનંદ અમાત્ય ૧૯ • પ્રવાસી ૫૭ આનંદ અમાત્ય ૧૯ • પ્રવાસી ૫૭ આંક્ષારેશિ રાખ સાતવાહન ૩૨ અધ્યાર્થિ ૫૭ આંક્ષારેશિ રાખ સાતવાહન ૩૨ અધ્યાર્થિ ૧૭ આંક્ષારેશિ રાખ સાતવાહન ૩૨ અધ્યાર્થિ ૧૦ આંક્ષારેશિ ૧૦ આંક્ષારેશિ ૧૦ આંક્ષારેશિ ૧૦ ના પરમાર ૧૦ આંક્ષાર ૧૯ અપ્યાપ્તિ માં હિંદા ૧૦ ના પરમાર ૧૦ આભ્ય અભ્યાપત્ર ૧૧ આર્થિતીયા ૧૦ ના પરમાર ૧૦ આર્થિતીયા ૧૦ આર્થિતીના મહાન સંસાર્થ ૧૦ આર્થિતીના મહાન સંસાર્થ ૧૦ આર્થિતીના મહાન સંસાર્થ ૧૦ આર્થિતીના મહાન સંસાર્થ ૧૦ આર્થિતિના મહાન સંસાર્થ ૧૦ આર્થિતિના મહાન સંસાર્થ ૧૦ આર્થિતિના મહાન સંસાર્થ ૧૦ આર્થાયલ્લી ૧૦ આર્થિલી ૧૦ આર્થિલી ૧૦ આર્થિલી ૧૦ આર્થિલી ૧૦ ના મિલ્લા ૧૦ ના મિલ્લા ૧૦ આર્થિલી ૧૦ માં કરિયા ૧૦ આર્થિલી ૧૦ આર્થિલી ૧૦ માં કરિયા ૧૦ માં કર્યા ૧૦ માં કરિયા ૧૦ આર્થિલી ૧૦ માં કરિયા ૧૦ માં કરિયા ૧૦ માં કર્યા ૧	અખ્યાસી ખલીકા	યહ	અવધ	२८
અમદાવાદ કૃ, ૮ રાજકરતા અભાવ ૩૩ મારા વિષ્ટ કૃષ્ટ રાજકરતા અભાવ ૩૩ મારા પર સારે ૩૪ મારા પર લખલા પુસ્તદા પર અમરેલી ૨૯ મારા પારેશ ૭૯ મારા પારેશ ૧૯ મારા પારેશ મારા પારેશ મારા પારેશ ૧૯ મારા પારેશ મારા પારેશ ૧૯ મારા પારેશ મારા ૧૯ મારા પારેશ ૧૯ મારા	ગ્ય ભયદેવસૂરિ ૨૫,૨	૭,૩૨	૦ ના શા હનું પુસ્તકાલય	\$2
• • તો મૂજરાત કાલેજ ક્ષ્યું રાજકરતા અભાવ ૩૩ અમરચંદ્ર સરિ ૩૪ અમરેલી ૨૯ આસારાપ્ટેક્શ ૭૯ અમારે શિકાર આદિવાશનું મંદિર ૩૬ (તુરુષ્ક સેનાપતિ) ૨૨ આદેશપત્ર અંબાદેવ સરિ ૩૦ —-રાજના ૪૧ અંબાદેવો ૪૭ આનંદ અમાત્ય ૪૮ અરળ ૬૦ આનંદપુર ૫૮ અદ્યારા ૧૦ આનંદપુર ૫૮ અદ્યારા ૧૦ આનંદપુર ૫૮ અદ્યારા ૧૦ આનંદપુર ૫૮ અદ્યારા ૧૦ આનંદપુર ૧૮ અદ્યારા ૧૦ આં કર્યા ૧૦ આદ્યારા ૧૦ કર, ૧૧,૯૪ • ત્યાપારા ૧૦ નાં જૈન મંદિરા ૬૪ • ત્યાપારા ૧૦ નાં જૈન મંદિરા ૬૪ અરળી ભાષા ૧૦ • નાં જૈન મંદિરા ૬૪ અરળી ભાષા ૧૦ • નાં જૈન મંદિરા ૬૪ અદ્યારા ૧૦ માં હિંદુસ્થાનની ૧૦ આદ્યારા ૧૦ આદ્યારા ૧૦ આદિવાયા ૧૦ આદિદ્યારા ૧૦ આદિદ્યારા ૧૦ આદિદ્યારા ૧૦ આદિદ્યારા ૧૦ આદિદ્યા ૧૦ આદ્યા ૧૦ આદ્યા ૧૦ આદિદ્યા ૧૦ આદ્યા ૧૦ આદિદ્યા ૧	અબેરાજ	ጸጸ		५३,५४
અમરચંદ્ર સરિ ૩૪ આક્ષપટલિકના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકા પર અમરેલી ૨૯ આસારેપદેશ ૭૯ આમરેલી ૨૯ આસારેપદેશ ૭૯ આમરેલી ૧૯૨ આક્ષિત્ર ૭૦ ——રાખતો ૪૧ આંભદેવ સરિ ૭૦ ——રાખતો ૪૧ અખાદેવે સરિ ૭૦ ——રાખતો ૪૧ અખાદેવે સરિ ૭૦ આનંદ અમાત્ય ૧૯૦ આનંદ પુર પડ આંધવ શીય રાખ સાતવાહન ૩૨ અક્ષિત્ર ૫૭ આંધવ શીય રાખ સાતવાહન ૩૨ અફ્રીક ૧૭ આલા (જીઓ અર્જુદાચલ) ૨૨, ૧૫ (જીએ અર્જુદાચલ) ૨૨, ૧૫ (જીએ અર્જુદાચલ) ૧૨, ૧૫ (જીએ અર્જુદાચલ) ૧૨, ૧૫ (જીએ અર્જુદાચલ) ૧૨, ૧૫ (જીએ અર્જુદાચલ) ૧૧ લ્લા જીન મંદિરા ૧૪ લાધ્ય પવ લાધ્ય પવ અરબી માથા પવ અરબી સ્થાર અલ્બેરની ૧૧ આસ્ર પવ અરબી ભાષા પવ અરબી સ્થાર અરબેરની ૧૧ આસ્ર પવ અરબી ભાષા પવ અરબી સ્થાર અરબેરની ૧૧ આસ્ર પવ અરબી ભાષા પવ અરબી સ્થાર અરબેરની ૧૧ આસ્ર પવ અરબી સ્થાર પાત્ર પ	અમદાવાદ	٤,٧	આં બાના ઝાડ ઉ પર	
અમરવાદ સાર	૦ • ની ગૂજરાત કાલેજ	, ξ ¥		33
અમરેલી રહે આચારાપદેશ કહ્ અમીરે શિકાર આદિવાસનું મંદિર કદ્ બાંભદેવ સરિ ૩૦ —રાજના ૪૧ અંભદેવ સરિ ૩૦ —નાજના ૪૧ અંભાદેવો ૪૭ આનંદ અમાત્ય ૪૮ અરળ ૬૦ આનંદપુર ૫૮ અમાંક્ર શીય રાજા સાતવાહન ૩૨ અમાંક્ર શેય રાજા ૩૨ આમાંક્ર ૧૫ આમાંક્ર	અમરચંદ્ર સુરિ	38		иэ
અમીરે શિકાર માહિતા) રર આદેશપત્ર	ગ મરેલી	રહ		
મંભદેવ સરિ ૩૦ —રાજાના ૪૧ મંભદેવ સરિ ૫૯ માન દેપુર પડ માંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન ૩૨ માંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન ૩૨ માંધ્રીકા ૧૦,૬૧ માંધ્રીકા ૧૦ ના પરમાર ૧૦ માં દિદ્દેશનાની માંધ્રી ૧૧ મ	અમીરે શિકાર			
અંબહેલ સરિ ૩૦ —-રાજાના ૪૧ અંબાદેલી ૪૭ આન દ અમાત્ય ૪૮ અરબ ૬૦ આન દ પુર પડ • પ્રવાસી ૫૭ આંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન ૩૨ • પ્રવાસી ૫૭ આંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન ૩૨ • મુસાર્ધરા ૫૭ આંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન ૩૨ • મુસાર્ધરા ૫૭ આંધ્રું રાશ સાતવાહન ૩૨ • માસ્રું કાર કર્મ લગ્નેકર્મ ૧૮ • લેખકા (ઇરેલામાં) ૫૬ • ઉપર વિમલશાહનું મંદિર ૪૮ • બાપારી ૫૭ • નાં જેન મંદિરા ૬૪ અરબી સંશ્કાર અલ્ગેકર્મી ૧૧ • ના પરમાર ૪૭ અરબી ભાષા ૫૭ • ના પરમાર ૪૭ અરબી ભાષા ૫૭ આંધ્રું પર ૧૪ માલ્યુ ૫૧ • માં હિંદુસ્થાનની આમ રાજા ૩૮ ઓર્પાલક માહીતી આમણુ ૪૯ આપને પેલું પુસ્તક ૫૮ આરમિનીયા ૬૦ આર્પાને પેલું પુસ્તક ૫૮ આરમિનીયા ૧૩ આરમિન્યાયા ૧૩ આરમિનીયા ૧૩ આરમિનીયા ૧૩ આરમિનીયા ૧૩ આરમિનીયા ૧૩ આરમિનીયાયા ૧૩ આરમિન્યાયા ૧૩ આરમિનીયા ૧૩ આરમિનીયા ૧૩ આરમિનીયાયા ૧૩ આરમિનીયાયા ૧૩ આરમિનીયાયાયા	(तुरुष्ड सेनापति)	२२	-	•,
• પ્રવાસી પછ આંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન 3ર આંધ્રા શીય રાજા સાતવાહન 3ર આંધ્રા શિયા શિયા પડ અંધ્રા શિયા પડ અંધ્રા સાત્રો પડ અંધ્રા શિયા પડ બના બેરિયા પડ બના બેરિયા પડ અરબી પ્રાથકાર અલ્બેરની ૧૧ અમલડ 3૪ અરબી ભાષા પડ અંધ્રા શિયા લેલે પડ અંધ્રા શિયા શિયા પડ અંધ્રા શિયા શિયા પડ અંધ્રા શિયા શિયા શિયા શ્રા શ્રા શ્રા શ્રા શ્રા શ્રા શ્રા શ્ર		3.		४१
• પ્રવાસી ૫૭ આંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન ૩૨ જ્યાર્કીકા ૧૦,૬૧ જ્યાર્કીકા ૧૦,૬૧ અમાં ફ્રીકા ૧૦,૬૧ અમાં ફ્રીકા ૧૦,૬૧ અમાં ફ્રીકા ૧૦,૬૧ ગ્રામાર્ગ ૧૦ માં જેન મંદિર ૪૮ ૧૦ વ્યાપારી ૫૭ ૧૦ નાં જેન મંદિરા ૧૪ ૧૦ નાં પરમાર ૧૪૭ અમાં ફ્રીકાર અલ્બેકની ૧૧ અમાલક ૧૪૦ આવાલ ૧૧૦ માં ફ્રીકાર અલ્બેકની ૧૧ અમાલક ૧૪૦ આપણે ૧૧ અમાં ૧૦૦ માં ફ્રીકાર માં ફ્રીલે અમાં ૧૦૦ માં ફ્રીકાર માં ફ્રીલે અમાં ૧૦૦ માં ફ્રીકાર કરિ ૧૦૦ માં ફ્રીકાર ૧૯૦ માં ફ્રીકાર માં ફ્રિલે કરિ ૧૦૦,૨૩ આરાસરનાં જેન મંદિરા ૧૪ આરાસરનાં જેન માદિરા ૧૪ આરાસરનાં ૧૪ આરાસરનાં જેન માદિરા ૧૪ આરાસરનાં ૧૪ આરાસરનાં ૧૪ આરાસરનાં ૧૪ આ	અંબાદેવી	४७	આન'દ અમાત્ય	٧૮
• મુસાકરા પછ આફ્રીકા ૬૦,૬૧ આણુ (ભુંગા અર્જીદાચલ) ૨૨, ૩૬,૫૧,૯૪ ૩૬,૫૧,૯૪ ૩૬,૫૧,૯૪ ૩૬,૫૧,૯૪ ૦ તાં જૈન મંદિર ૪૮ ૦ તાં જૈન મંદિર ૪૯ ૦ નાં જૈન મંદિરા ૬૪ ૦ ના પરમાર ૪૭ ૦ નાં જૈન મંદિરા ૬૪ ૦ ના પરમાર ૪૭ ૦ ના પરમાર ૧૩ ૦ આપતું પેલેલું પુસ્તક પ૮ આરમિતીયા ૬૦ આર્પાને તેના મંદિરા ૬૪ આર્પાને તેના મંદિરા ૬૪ આર્પાને તેના મંદિરા ૬૪ આર્પાને તેના મંદાન સત્રાટ્ ૧૩ આર્પાને ૧૩૦ આરપાને ૧૩૦	અ ર્ખ	40	અ ાન દેપુર	46
• મુસાક્ષે પછ અફીકા ૬૦,૬૧ માણી (ભુંગા અર્ભુદાચલ) ૨૨, ૩૬,૫૧,૯૪ ૩૬,૫૧,૯૪ ૩૬,૫૧,૯૪ ૩૬,૫૧,૯૪ ૦ નાં જૈન મંદિર ૪૮ ૦ નાં જૈન મંદિર ૪૮ ૦ નાં જૈન મંદિરા ૬૪ અરબી પ્રથકાર અલ્મેરૂની ૧૧ ૦ ના પરમાર ૪૭ અરબી ભાષા ૫૭ અભૂ ૫૧ ૧૧ અરબી ભાષા ૫૭ આભૂ ૫૧ ૧૧ અરબી ભાષા ૫૭ આભૂ ૧૧૧ ૭૮ આપતું પેઢેલું પુસ્તક ૫૮ આરમિનીયા ૬૦ આપતું પેઢેલું પુસ્તક ૫૮ આરમિનીયા ૬૦ આર્મિનીયા ૬૦ આર્મિનીયા ૧૧ આરમિનીયા ૧૧ આરમિની ૧૧ આરમિનીયા ૧૧ આરમિન્યા ૧	• પ્રવાસી	૫૭	અ ાંધ્રવંશીય રાજા સાતવાહન	3 2
• યાત્રીઓ પડ કર,પ૧,૯૪ • લેખકા (ઇરેલામી) પર • ઉપર વિમલશાહનું મંદિર ૪૮ • વ્યાપારી પછ • નાં જૈન મંદિરા દ્રષ્ઠ પ્રદેશ અલ્બેરૂની ૧૧ માલડ કર્યું માલડ માલડ કર્યું માલડ માલડ કર્યું માલડ પર આરમિનીયા દ્રષ્ઠ માર્યું પર માર્યું પર માર્યું દ્રષ્ય માર્યું કર્યું માર્યું પર માર્યું કર્યું માર્યું પર માર્યું કર્યું માર્યું મા	•	પછ	•	
• લેખકા (ઇરેલામી) પક ૦ ઉપર વિમલશાહનું મંદિર ૪૮ ૦ વાં જૈન મંદિરા ક્ષ્યું અરળી સંથકાર અલ્બેરની ૧૧ માલડ ૩૪ અરબી ભાષા પહ આલડ ૩૪ અલ્બેર ના પહ આલડ ૩૪ અરબી ભાષા પહ આલ્યું પર ભાગોલિક માહીતી આમ રાજા ૩૮ ભાગોલિક માહીતી આમણું ૪૯ આરમિનીયા ૬૦ આરમિલે કવિ ૨૦,૨૩ આરાસરનાં જૈન મંદિરા ક્ષ્યું અર્જીનદેવ પહ આર્કિઓલો છક્સ ખાતું ૩૩ અર્જીનવર્મા ૪૪ આયોવર્તના મહાન સમાટ્ ૧૩ અર્જી નવર્મા ૪૪ આયોવર્તના મહાન સમાટ્ ૧૩ અર્જી કાચળ (ભુઓ આસુ) ૧૩ આશાલમ	•			
• વ્યાપારી પછ • નાં જૈન મંદિરા ક્ષ્ય અરખી સંથકાર અલ્બેરની ૧૧ માલડ ક્ષ્ય અરખી ભાષા પછ માલ્યુ પ૧ • • માં હિંદુસ્થાનની મામ રાજા કર ભૌગાલિક માહીતી મામ્યુ ૪૯ માપતું પ્લેલું પુસ્તક પર આરમિનીયા ક્ષ્ય માર્ગિનિંદ ક્રવિ ૨૦,૨૩ આરાસરનાં જૈન મંદિરા ક્ષ્ય માર્ગિનિંદ ક્રવિ ૧૦,૨૩ આરાસરનાં જૈન મંદિરા ક્ષ્ય માર્ગિનિંદ ક્રવિ ૧૦,૨૩ આર્કિઓલાજીકલ ખાતું ૩૩ માર્ગુનિયમાં ૪૪ આર્યાવર્તના મહાન્ સમાટ્ ૧૩ માર્ગુદાચળ (ભુઓ ચાલુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ માર્શ્વદાચળ (ભુઓ ચાલુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ માર્શ્વદાચળ (ભુઓ ચાલુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ માર્શ્વદાચળ (ભુઓ ચાલુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦				-
અરખી સંથકાર અલ્ખેરૂની ૧૧ માલડ ૩૪ માલડ ૩૪ માલડ ૩૪ માલડ માલડ ૩૪ માલડ માલડ ૧૧ માલ્ડ માલડ ૧૧ માલડ ૧૧ માલ્ડ માલડ ૧૧ માલડ ૧૧ માલડ માલડ માલડ માલડ માલડ માલડ માલડ માલડ		યક		
અરળ મથકાર અસ્મરના ૧૧ માલડ ૩૪ અરળ ભાષા ૫૭ માલૂ ૫૧ ગ માં હિંદુસ્થાનની મામ રાજા ૩૮ ભૌગાલિક માહીતી મામણ ૪૯ માર્રસિંહ કવિ ૨૦,૨૩ આરાસરનાં જૈન મંદિરા ૬૪ માર્જીનદેવ ૫૦ આકિઓલોજીકલ ખાતું ૩૩ અર્જીનવર્મા ૪૪ આર્યાવર્તના મહાન સમાર્ટ્ ૧૩ અર્જી દાચળ (ભુઓ આણુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ અલક ખાન ૩૦ આશાપલી ૪૬ માલાઉદ્દીન ખીલ્લ ૨૮,૪૩ ૦ ના શ્રીમાળી શેઠ	૦ વ્યાપારી	E.A.		
અરખી ભાષા ૫૭ આજૂ ૫૧ • • માં હિંદુસ્થાનની આમ રાજા કર ભૌગોલિક માહીતી આમણુ ૪૯ આપતું પ્લેલું પુસ્તક ૫૮ આરમિનીયા ૬૦ અર્જાનદેવ ૧૦,૨૩ આરાસરનાં જૈન મંદિરા ૬૪ અર્જાનદેવ ૫૦ આક્રિઓલોજીક્સ ખાતું ૩૩ અર્જાનવર્મા ૪૪ આયોવર્તના મહાન સભ્રાટ્ ૧૩ અર્જીદાજ ૩૯ આલિમ ૪૦ અર્જીદાચળ (ભુઓ આછુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ અલક્ષ્માન ૩૦ આશાપલ્લી ૪૬ અલાઉદ્દીન ખીસ્રજ ૨૮,૪૩ • ના શ્રીમાળી શેઠ	અરખી પ્ર ંથકા ર અલ્બેરૃતી	11		
• • માં હિંદુસ્થાનની આમ રાજા કર ભૌગોલિક માહીતી આમણ ૪૯ આપતું પ્લેલું પુસ્તક ૫૮ આરમિનીયા ૬૦ ઋરિર્સિંહ કવિ ૨૦,૨૩ આરાસરનાં જેન મંદિરા ૬૪ ઋર્જીનદેવ ૫૦ આર્કિઓલોજીકસ ખાતું ૩૩ ઋર્જીનવર્મા ૪૪ આર્યાવર્તના મહાન સભ્રાટ્ ૧૩ ઋર્જીનવર્મા ૪૪ આર્યાવર્તના મહાન સભ્રાટ્ ૧૩ ઋર્જીદાચળ (જોઓ ઋાસુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ ઋર્લક્ષ્માન ૩૦ આશાપલ્લી ૪૬ ઋલાઉદ્દીન ખીસ્ત્રજ ૨૮,૪૩ ૦ ના શ્રીમાળી શેઠ	અરખી ભાવા	40	-	
ભૌગોલિક માહીતી આમણુ ૪૯ અમળું પેલેલું પુસ્તક ૫૮ આરમિનીયા ૬૦ અરિસેંહ કવિ ૨૦,૨૩ આરાસરનાં જૈન મંદિરા ૬૪ અર્જુનદેવ ૫૦ આર્કિઓલાજીકલ ખાતું ૩૩ અર્જુનવર્મા ૪૪ આર્યાવર્તના મહાન સમાટ્ ૧૩ અર્જુનવર્મા ૩૯ આલિમ ૪૦ અર્જુદાચળ (ભુઓ આણુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ અલક્ ખાન ૩૦ આશાપલ્લી ૪૬ અલાઉદ્દીન ખીલજી ૨૮,૪૩ ૦ ના શ્રીમાળી શેઠ	૦ ૦ માં હિંદસ્થાનની			
સ્થાપતું પેલેલું પુસ્તક પડ આરમિનીયા ૬૦ સ્થરિસિંહ કવિ ૨૦,૨૩ આરાસરનાં જૈન મંદિરા ૬૪ સ્થર્જીનદેવ ૫૦ આર્કિઓલાજીકસ ખાતું ૩૩ સ્થર્જીનવર્મા ૪૪ આર્યાવર્તના મહાન સમ્રાટ્ ૧૩ સ્થર્જીદારળ ૩૯ આસિમ ૪૦ સ્થર્જીદારળ (જોઓ સ્થાયુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ સ્થર્સ ખાન ૩૦ આશાપલ્લી ૪૬ સ્થલાઉદ્દીન ખીસ્ત્ર ૨૮,૪૩ ૦ ના શ્રીમાળી શેઠ		1		
અરિસિંહ કવિ ર૦,૨૩ આરાસરનાં જૈન મંદિરા ૬૪ અર્જુનદેવ ૧૦ આક્રિઓલાજીકલ ખાતું ૩૩ અર્જુનવર્મા ૪૪ આર્યાવર્તના મહાન સત્રાટ્ ૧૩ અર્બુદાગ (જુએા આયુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ અલક્ષ્માન ૩૦ આશાપલ્લી ૪૬ અલાઉદ્દીન ખીલજી ૨૮,૪૩ ૦ ના શ્રીમાળી શેઠ				_
અર્જુ ને દેવ યું આ કિંગોલો જીકલ ખાવું 33 અર્જુ નવર્મા ૪૪ આયોવર્ત ના મહાન સમ્રાટ્ ૧૩ અર્જી દાયળ (ભુઓ અર્જુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ અલક્ષ્માન ૩૦ આશપલી ૪૬ અલાઉદ્દીન ખીલઇ ૨૮,૪૩ ૦ ના શ્રીમાળી શેઠ			_	
અર્જુ નવર્મા ૪૪ આર્યાવર્તાના મહાન સત્રાટ્ ૧૩ અર્જુ દાચળ (જુએ અલ્લુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ અલક્ષ્માન ૩૦ આશાપલ્લી ૪૬ અલાઉદ્દીન ખીલઝ ૨૮,૪૩ ૦ ના શ્રીમાળી શેઠ		Yo		· -
અર્ણુદાચળ (ભુએ રાષ્યુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ અલકુખાન ૩૦ આશપલી ૪૬ અલાઉદ્દીન ખીલજ ૨૮,૪૩ ૦ તે શ્રીમાળી શેઠ		88		
અર્ભુદાયળ (ભુએ! અરાધુ) ૧૩ આશરાજ ૪૦ અલદ્ધખાન ૩૦ આશાપલ્લી ૪૬ અલાઉદ્દીન ખીલઝ ૨૮,૪૩ ૦ તે શીમાળી શેઠ	અર્ગુીરાજ	36	_	
અલક્ષ્માન ^{૩૦} આશાપલી ૪૬ અલાઉદ્દીન ખીલઝ ૨૮,૪૩ ૦ તે શ્રીમાળી શેઠ		૧૩		80
	અલક્ષ્પાન	30	_	४६
અલ્મેરૂની ૧૧,૬૧,૬૨ નાગિલ ૪૬		٤,٧3		
	અલ્પેરૂની ૧૧,૬૧	1,૬૨	નાગિલ	88

	\$1	9	:
યાશુક્ર મંત્રી વ	1, 48	ઐતિહાસિક નાટક(–હગીરમદમદેન	ા)રર
મા હ વમસ્લ	10	ઐતિહાસિક પુરાવા	રહ
ચિજી સસ્તનત	4	~ ગળંમા	38
પ્રતિહાસ (બુએ ા એતિહાસિક)	90	૦ બાબતા	*
અને પુરાતત્ત્વ	ય	૦ મૂલ્ય	Yo
<i>!</i> તિહાસકાર	Ŀ	૦ વ્યક્તિઓ	84
!તિ હાસની ૬ષ્ટિ–ગૂજરાતના		૦ સામગ્રીનું ખીજું સા ષન	
–સમુ ^{ત્ર} ચય ભાર	તના ૯	–શિલાલેખા	YY
ત્સિંગ	VV	ઐતિલ તથ્ય	¥1
ન્દ્રહ`સ	3 \$	એાડિસા	ч
ન્દ્રાચાર્ય	9 ६	એાસવાલ	પર
બ્નિ નદીમ ખગદાદી	६२	ક્ષ્ક સુરિ	30
ે નરસ્તા	६२	8 2 6	२६
ખેત હીકલ 🦠	0, 59	કદામા ખિન જાક્ર્	६२
ખેતે ખુર્દા જળા	N.	કર્નિગઢામ, જનરલ	٤٧
રેાક	50		, ૪૫
નું બંદર	42	કપાજ કપડવંજનું તાેરણ	, , , {Y
રાેન	६०	ક <i>મ</i> ્	ţo
સ્તિખરી	\$0	ક ગ કર્ણ દેવ	, , -
સ્થામના ઇતિહાસ	ţo		349
રિલામી સૈન્ય	४३	–(ચાલુકય) ૧૧, ૨૯, ૩૨, ૪૮ 。 ૦ ની ગજની ઉ પર	, , , ,
રલામી સત્તાનું સ્થાયી શાસન			a t
દયપ્રભ સૃરિ	१३, २४	ચઢામું	
દયરાજ–ગૂર્જરજ્ઞાતીય મંત્રી દ્યસુંદરી કુથા (સાડઢલકવિકૃ	૪ ૯ ત) ૧૫		, 88
દ્યોતન સૃરિ	18	કર્ણ્યું દુ રીનાટિકા (બિલ્ હણ કવિફૃત	
પદેશ તર ગિણી		-	, ૨૮
(રત્નમ ^{ેં} દિરકૃત) ક	૧, ૩૮	કર્નલ ફાર્બસ	३७
<u> </u>	36	કલકત્તા યુનિવર્સીટી	48
Iર ંગલ શહે ર	3 9	કલ્યાણુના ચૌલુકય રાજા	
મે શિયા	49	અહિવમલ્લ	1 19
મૈતિહાસિક કથાએા	36	કલ્લહો	38
મૈતિહાસિક નાટક		કવિશિક્ષા (વિનયચંદ્રસરિકૃત)	२५
(–મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર)	14	કાહિયાવાડ	२८

	•	€C [†]
કાદ ખરી	1¥.	કુમારપાલ ૧૭,૧૮,૧૯,૨૫,૭૨
કાતૂન મસઊદી કાન્ ડ ડેટે	६२ ४४	४८,४४,४७ ४८,४ ८, ५०
કાન્હડદે પ્રભુધ (પદ્મનાભકૃત)	83	૦ ચરિત્ર_ કર
शन्द्रा	٧o	∘ નાં ચરિત્રા
કાણુલ	૫૯	૦ ની પ્રવાસી દશા ૭૩
કાશુલિસ્તાન	ę٥	૦ ની લઢાઇ મિલ્લિકાર્જીન સાથે ૪૩
કાયસ્થ	પર	ુ તાલું કર્યું કર્યા કર્યા તાલુક કર્યું કર્યા
• કવિ સાેડ્ઢલ	14	કુમારપાલ પ્રતિભાષ
કાવ્ય મીમાંસા		(સાેમપ્રભસરિકૃત) ૧૮
(રાજશેખરકૃત) ૧૫,	ર પ	કુમારપાલ પ્રબંધ
ક્રાવ્યાનુશાસને (વાગ્ભટ કૃત)	36	(જિતમંડનાપાધ્યાય કૃત) ૩૪
કાશ્મીર	પહ	કુમારપાલ પ્રિય (નામના ટ'ક) પદ
• નાે ઇતિહાસ	૨હ	કુમારવિહારશતક (રામચંદ્રકવિકૃત) ૧૮
કાશ્મીરી કવિ જયાનક	४२	કુલાચાર ૪૨
૦ ૦ (મલ્હણ	9 ६	કુવલયમાલા કહા
કિતાભુલ્ અકાલિમ	ţo	(ઉદ્યોતનસૂરિકૃત) ૧૪,૪૫ ૦૦ ની પ્રશસ્તિ ૪૫
કિતાજીલ તમ્બીઢ વલ્		૦ ૦ ની પ્રશસ્તિ ૪૫ કૃષ્ણુકવિ ૩૭
અશરાક્	60	કૃષ્ણુ વાસુદેવને લગતું જૈન
કિતાશુલ્ ફેહરિસ્ત	६२	ું પુરાણાત્મક ચરિત્ર ૪૮
કિતા ઝુલ્ મસાલિક વ ર્		કેાંક્રખુપતિ મસ્લિકાર્જીન ૪૩
મમાલિક ૫૭,	६०	કૈાંકણ પ્રદેશ ૧૬ કાલમળંદર પહ
કિતાસુલ્ હિંદ ૧૧, ૬૧,	६२	કોંદુંભિક સમાચારપત્રા ૪૦
કીર્તનમણિએા	88	ગલાવારાતા ૪૦,૪૧ ખતપત્રા ૪૦,૪૧
ક્રીર્તિકૌસુદી (સામેશ્વર કવિકૃત) ર હ	્રે ૧	ખત્રી કેડ
ક્રીલ્હાન	૫૦	ખંડિયા રાજા ઉપર આદેશપત્ર ૪૧
કુત્ર્લ અલ્હાન	६२	ખંભાત ૨૦, ૩૧, ૩૨,૫૮,૬૦ ૦ ના પુસ્તક સંત્રહ ૫ ૦
કુમારકવિ (વરીષ્ઠ ન્યાયાધીશ)	86	• ના યુત્તાક સમ હ • ના મુખા જયન્તસિંહ
કુમારદેવી		ુ તા સુતા અવવાસક (બ્રુએા જયન્તસિંહ) ૨૨
(વસ્તુપાલ તેજપાલની માતા)	YE	ખેંગાર –સારહતા રાજ્ય ૪૬
૦ આશ્ચરાજ-પુનલેમ ૩૧	ા,કાંહ	ખેડા યહ

		E	
ખેરાલુ	२६	•	નાં તીર્થસ્થાના
ખ્યાતાનું સાહિત્ય	30		ના રાજવંશ અને પ્રધાન
ગુરુછ	રપ	•	વ શની અવિચ્છિમ
મજની ઉપર ચઢાઇ			પર પરા
(કર્ણે કરેલી)	१६	0	ના રાજાએ (ભુએ!
૦ ની લુમામસીદ	४०		ગૂજેર રાજાઓ) ર
ગ ્યુધરસાધ શતકબૃહદ્દૃષ્ટત્તિ		0	ના રાજાઓની યાદી અને
(સુમતિગહ્યિકૃત)	રપ		સાલા (સ્થવિરાવલીમાં
ગણુરત્નમહુાદધિ	•		ની અમૂક્ય ગ્રાંથસંપત્તિ
્ (વર્ધ માનસૂરિ કૃત) ગાંગેય	36	0	^ ~ ~ ~
•	34	0	ની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની
ગાંધાર ૧૩,૧૪,૫૧ ગાંધારાધિપગન્ધદ્વિપકૂટપાકલ	।,५८ १४		મર્યાદા
ગાયકવાડ સીરીઝ	` X `o	•	ની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના
ગિરના <u>ર</u> ૨૦,૨૯			પૂર્વ કાળ
<u>ચુ</u> ણુમતિ	., ૧ . ૧૫૭		ની બાબતાની નેાંધ
ગુપ્તવંશના પતનકાળ	93		(બ્હારના રાજ્યાના
	.,९३		ઇતિહાસમાં)
શુપ્તીના પ્રમુખ સામૃતિ		•	ની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના
(સ્થાનેશ્વરના વૈસવંશીએા)			છેલ્લાે પ ડદા
ગુરુપર પરાતા નિર્દેશ	४५	0	ની મહાલવાર યાદી
ગૂજરાત ૧૬,૨૮	.,.s 88		(કવિશિક્ષામાં)
અને માલવાના સંબંધઉપરની સ્વારી	5 5	0	ની રાજધાની અણકિલપુર
· ·	53.	6	ની સંસ્કૃતિ ૫,૮,
(મહમદ ગજનવીની) ૦ કાલેજ	રહ દપ્	0	ની સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકાશ
	\$8 83	0	ની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું
 ના ઇતિહાસના અપદ્મા ના ઇતિહાસની દિષ્ટિ 	૧૨		પ્ર થમ સાધન (ળાણનુંહર્ષ ચરિ
• ના ઇતિહાસની સામગ્રી	હ ૨૭	0	ની સંસ્કૃતિના યુગા
~ ~ .	40	0	ની સંસ્કૃતિની સામગ્રી
• ના ઇતિહાસના સવ`સંગ્રહ (=પ્રબંધચિંતામણિ)	210	0	તું સાંસ્કૃતિક જીવન
	₹७	0	ના અંતિમ હિંદુ રાજા
• ના સામ્રાજ્ય માટ આગળિયા જેવું			–કર્ણુ વાધેલે
રણથં ભારતું રાજ્ય	83	c	ના દક્ષિણ ભાગ–કાટ

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વમ દિર ૭	૦ રાજાએા (જુએા ચૂજરાતના
૦ મહારાષ્ટ્ર સંબંધ ૩૦	રાજાઓ) ૫૮
૦ માં દુકાળ	ે લે ોકાની પ્રકૃતિ, વેશભૂષા,
(વિ. સં. (૧૩૧૩–૧૫) ૨૬	ભાવા ૧૪–૧૫
 માં પરદેશી નાર્ણાનું ચલજા પક 	૦ શબ્દનું પ્રથમ દર્શન
૦ માં ભારે દુકાળા પ૧	ંબાહ્યુના હર્ષવ્યરિતમાં ૧ઢ
૦ માં માેટા દુકાળ	ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૫૩
(વિ. સં. ૧૩૭૭) પ૧	ગૂર્જરાનું રહેઠાથુ ૬૨
• વિદ્યાપીઠ છ	ગાંધરાના એક લેખના
• સાહિત્ય સભા પ, હ	ભ્રમપૃર્ણ અર્થ ૪૭
ગૂજરાતી ભાષા (મરાઠીશાહી) ૨૯	ગાહિલખંડના રાણા
ગૂજરાતી રાસા ૩૫	ગ્ર ંથ નકલ કરાવનારની પ્રશસ્તિએ ૪૫
गूर्करी। १३, १४, १ ५	ગ્રંથ પ્રશસ્તિ ૪૯
ગૂર્જર દ્યાતીય મંત્રી–ઉદયરાજ ૪૯	ગ્રંથરચના કરનારની પ્રશસ્તિએ। ૪૫
ગૂર્જરત્રા ૧૩	પ્ર ંથરચનાના સમયના નિર્દેશ ૪૫
ગૂર્જર દેશ ૧૪	ગ્ર ંથ રચનાસ્થાનનિદે ^ર શ ૪૫
૦ દેશના સાહિત્યગત જૂનામાં	ગ્વાલિયરના રાજા ભુવનપાલ ૪૬
જૂતા ઉલ્લેખ	ચક્રવર્તી હર્ષ ૧૩
(કુવલયમાલાની પ્રશસ્તિમાં) ૪૫	ચંદનાચાર્ય ૧૬
ગૂર્જ રદેશભ્રુપાવલી	ચંદ બરદાઈ ૨૪
(રંગવિજયકૃત) ક૮	ચાંડસિંહ ૨૯
• પ્રજાગર ૧૪	ચાંડસિંહ પર
• પ્રતિહારવંશ ૩૮, ૫૮	ચતુમું ખ પ્રાસાદ ૪૦
· પ્રતિહારવંશનાે પ્રતાપી રાજા	ચતુર્વિ શતિ પ્રબંધ
મહેન્દ્રપાલ ૧૫	(જુએ પ્રબંધકાષ) ૩૫
• પ્રતિહારવંશના સમ્રાટ્	ચંદ્રસરિ ૪૬
વત્સરાજ ૧૪	ચંદ્રાવતી ૪૭,૪૮
• ભાતા ક્રિ	ચાલુક્ય (=ચીલુક્ય)
૦ ભૂમિ ૧૦,૧૩	બીમદેવ ખી જો ૧ ૯, ૪૪
o રાજધાની અ છ હિલપુર ૪૨, ૬૧	૦ રાજવંશ ૧૨
o રાજધાની ભિલ્લમાળ ૧ ૩	ચાલુકયાે (દક્ષિણુના) 🔒 ૧૫,૫૫
	- • • • • • • • • • • • • • • • • • • •

:	Ų)	
ચાલુક્યાની સાલવારી	36	હ ૈફાનુશાસન	. 8
· ના ઇતિ હા સ	92	જગડૂ ચરિત્ર (સર્વાન સ્સરિકૃત)	3
ચાવડા	3 (જગડૂ શાહ	ર ૪
૦ રાજવંશ કહ,ઢ	હ,યપ	જગદેવ –બાલકવિ	8
o વંશની પૂરી નામાવ લી	૨૧	જંગનાે મુલક	ţ
ચિત્તોડ -	33	જજ઼ર	4
ચિમનલાલ ડાલાભાઈ	४०	જ ખૂ	ર
ચીત પક,પ૮,પ	૧૯, ૬૦	જંખૂતાે ઝાલા	ર
ચીની પ્રવાસીએ - બૌહર્ધર્મના	પક	જ ખૂસર	ર
ચીની રાજદૂત	પહ	જવન્તસુંદ્ર (ક્રેનાજના રાજા)	₹
ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજી	4	જયન્તર્સિંહ	
ચૈમુર	પક	(જુએા વસ્તુપાલના	
ચૌલુકય(≔ચાલુક્ય જુએા)	3 (પુત્ર) ર૧,૨૨	٠, <
11 to 1 d	૧૫,૩૬	જયન્તસિંહ (–નામ ધા રી રાજવંશી)	Y
∘ રાજવંશ-મૂળદેવથી સિહરા	γ	જયશિખરી ચાવડા	3
સુધીની નામાવળી (સિદ્ધહેમના પાદાના અં	તો ૧૭	જયસિંહ સૂરિ _ ૨૧, ૨૩,	_
ે રાજા આહવમલ	10	જયાનક –કાશ્મીરી કવિ	8
૦ વંશના રાજપુરાહિતનું કુળ	_	જર્મ નીની સાહિત્યિક સંસ્થાએ।	
૦ વસના સજકુસાહાલું કુમ ૦ વસનું વર્ણન		જવા આવવાના માર્ગીનું વિવર ચ્	¥
ુ વસનુ વસુન (ક્રીર્તિકૌમુદીમાં)) २०	જાલાેરનું રાજ્ય	8
• વંશના છેલ્લા રાજા		જ્વાલિપુર (= ઝાલાેર)	٩
ું વારાના છુકવા સાગા બીજો લોમદેવ '	9 & YY	જિનદત્ત સ્ર્રિ	2
ુ વ ંશ ના રાજપુરાહિત	(4,04	જિનભદ્ર	=
ે વસાના રાગ હુરાહા સામેશ્વર	ર ૦	જિનમ ંડન ઉપાધ્યાય ૩૩,	3
ચૌલુક્યવ શાહકાજ્ય	``	જિનવલ્લભ સૂરિ	2
ચાલુક્યત્ર સારકારા વ વહાકાર્ય (હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત)	ঀৢড়	જિનહર્ષ સૂરિ ૩૪,	2
•	૨૭,૫૬	જિનેશ્વર સુરિ	4
ુ નાં તામ્રપત્રા-શિલાલેખા	- , - ,	જ રાવલા	١
સા જેટલાં	૫૫	જ્ વદેવ સ્તરિ	8
ચૌઢાણુકુલતિલક કાન્હડદે	४४	જીવનવૃત્તાન્ત –બ્હેન્ત્સાંગન <u>ે</u> ા	٦
ચૌહાણ રાજા અભેરાજ	88	જુના સિક્કાએ।	3
યોહાસુવ શ	83	જેક્સન	1

.

જેસલમેરના પુસ્તકસંગ્રહ	ังเ	ડેક્કન કાલેજ	18
<i>એ</i> ન તાર્થસ્થાના	24	તપાગચ્છની પદાવલી	36
જૈન લાંડારા }		તવારીખા લખવાના રીવાજ	ંવર
ે પાટ્યુ		તાંળાંના શિક્કા	५५
પાલી તા થા	યું	તાડપત્ર	પર
પૂના ભાવનગર		∘ ની અધુરી પ્રત	२६
कैन भंडिरे।		૦ ખંડિત પ્રત	
આણ	48	(સિદ્ધસેનાદિ પ્રળધની)	રપ
અ ારાસ લુ		તાડપત્રની પ્રતિ	Yo
🕏ન યતિએા	પર	તાડપત્રાદિ	88
જૈન લેખકા	પર	તામ્રપત્રા ૪૫,૫૪	' ૫૫
જૈન વિદ્યાન	90		, 60
જૈન વિંદ્વાના અને અગ્રગણ્ય		તિલ ગદેશ	39
પ્યાહ્મ ણુ વિદ્વાનામાં મિત્રતા	४६	તીર્થ કલ્પ (જિનપ્રભસ્રિ કૃત)	२ ८
જૈન સંધના ભંડાર	१२	99031	રપ
જૈન સૂરિએાની કથા	રપ	તુકિસ્તાન તુકિસ્તાન	46
જૈનસૂરિ નામે ઉદ્યોતન	૧૪	તેજપાલ (જી એા વસ્તુપાલ	
कैनेतर बेण्ड	30		3,36
જ્ઞાતિએ વગેરેનું વર્ણન		તેલંગ	58
(-વિમલચરિત્રમાં) જ્ઞાન ભંડાર ૪૯.	-	તારણ .)	, -
સાન લંડારે શાન લંડારા	પ૧	કપડવંજનું	٤¥
-સાર પેથડે સ્થા ^ર યા	પા	વડનગરનું	•
ક્રાલાેર (=mવાલિપુર)	18	તારમાણુ	४५
ઝીંઝુવાડાનું દુર્ગદાર	48	ત્રિપાળાયા દરવાજો	४०
ટંક્તિ સામગ્રી	§ 3	ત્રિભુવનગંડ	43
ડક્કુર નિવય	४७	ત્રૈલાક્ય મલ	૧૭
દાઇચ્યા –મંડલિકતા પુત્ર	41	થ ભુણા ગામ	39
श् ली	9 8	થરાક	94
ડભાઇનું દુર્ગદાર	ER	થાણા (જુએા કાથા)	૫૯
ડાલલનગર	ર ૯	થારાપદ્ર (=થરાદ)	94
કામર નાગર ડીસાવાલ	૩૯ પર	દક્ષિણ	24
્દ્રુંગર	ય૧	૦ ના ચાલુક્યા ૧૫	, પપ
-		-	

દંડનાયકના હાથનાં લખેલાં	į	ધારાષ્વંશ પ્રબંધ	¥¥
🚁 પુસ્તકા	પર	ધારાતું સરસ્વતી મહિર	ጽ ጸ
દર્ભાવતી	3.5	<u>ધાલકા</u>	86
દસ્તાવેએ	Ãο	ધાળકા	૨ ૬
દાસીનું વેચાલ	४२	નુકશા–ગૂજરાતના (સૌથી પ્હેલા)	
દિલ્લીના અં તિમ હિંદુ સમ્રાર્ટ		નંગરી (ે≘માધ્યમિકા)	33
ુ પૃથ્વીરાજ	४२	નરચંદ્રસૂરિ ર૪	£8,1
દિલ્લીનેા બાદશાહ	88	નરનારાયણાનન્દ મહાકાબ્ય	
દુકાળ (સં. ૧૪૬૮માં)	પં૧	(વસ્તુપાલ મ'ત્રિકૃત) ૨૦	,86
૦ માટા ગૂજરાતમાં	-	નર્યદ	પ૧
(સં. ૧૭૭૭)	f F	નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિ	ર ૩
દુર્લ ભરાજ ચૌલુક્ય	४७	નસર સામાની	Yż
દેદ –નામનાે સુભટ	રક	નાગર્	ષર
દેવદત્ત ભાંડારકર	४७	૦ લેખકા	પર
દેવગિરિ	२८	૦ વંશીય પંડિત સામેશ્વર	२०
દેવપા લ –માલવાના પરમાર રાજા	રર	નાગલપુર	રહ
દેવસૂરિ	રૂ હ	નાગિલ (અાશાપક્ષીના	
દેશપ <u>ટ</u> ી	રહ	શ્રીમાળી શેડ)	४६ ३ <i>६</i>
કરા પટા દેશ્ય —અપભ્રાંશ	૧૫	નાડુલા લાખણ નાડાલ	3 S
	•	નાનાપ્રબંધાવલી નાનાપ્રબંધાવલી	~~
દ્વિસ પ્તતિપ્ર બંધ	Ys	નાનાત્રબવાવવા (જિનભુદ્ર કૃત)	૨૫
દ્વાશ્રય મહાકાવ્ય	90	નામાંકિત નાગરિકાના નિર્દેશ	४६
ધનાઢ ચ કુટુંબના ત્રણસા કરતાં		નાહડરાય પ્રબંધ	3 5
વધારે વર્ષના સંક્ષિપ્ત	***	નિભય ઠેકકુર	४७
ઇતિહાસ (પ્રશસ્તિમાં)	પ્ર૧	નિર્દેશ)	•
ધ ધુકા	Χţ	ગુરુપર પરાના	
ધર્મ સાગરા પાખ્યાય	ંકહ	ગ્ર'થરચના સમય	४५
ધ ર્માબ્યુદય કાવ્ય (ઉદયપ્રભસ્રરિકૃત) ર૩	પ્ર ંથરચના સ્થાન 👌	
ધર્મારણ્ય પુરાણુ	36	નિર્નય પ્યાક્ષણ	XE
ધ વલ		નેઢ મંત્રી	
(ભરૂચના શેઠ)	86	(લીમદેવના મહામાત્ય) ૩ ૬,૪ '	9,84
ધવલ		નેમિકુમારસુત વાગ્લટ	ંક૯
(કર્ણુ દેવના અમાત્ય)	86	નેમિનાથ ચરિત્ર (હરિલદ્ર સરિકૃત	
ધાકડ .	પર	પચાસેક સ્થાના	-7-
ધારના કિલ્લાેં	₹ ∘	(તીર્થકલ્પમાં)	२८
		•	

પં <u>જા</u> ય	13	પીંપલાઈ ૨૯
• ની નદીઓનાે ઉલ્લેખ	ξo	પીટર્સન ૫૦
૦ માંથી સિંધના રસ્તે		પીલુઆબુા ૨૯
ગૂજેરા આવ્યા	૧૩	પુંજાલા ઈ હીરાચંદ શેઠ ૭
પડવાષ્યુ	२६	પુનલ મ (કુમારદેવી આશરાજનું) ૩૫
પતંજિક ભાષ્યકાર	33	પુરાતન પ્રબંધા ઢપ
પદ્મનાભ–અ ભે રાજના રાજકવિ	XX	પુરાવિદ્
પરવ્યત	of	પુષ્પિકાલેખા યર,પઢ,પ૪
પરમાર રાજા–અર્જુનવર્મા	አ ጾ	પુસ્તકપ્રશસ્તિએા ૪૯,૫૦,૫૨,
પરિણીત સ્ત્રીના છૂટાછેડા	४२	પૂના ૬,૫૦
પર્વ'ત–િથજીતાના પુત્ર	પ૧	• ની ડેક્કન કાલેજ ૬૪
પલ્લીવાલ	પર	૦ તેા પુસ્તકસંગ્રહ ૫૦
પાટણું (જુએ। અણુહિલપુર–		પૃ <mark>થ્</mark> વીપાલ મંત્રી
વાડ) ૨૬,૨७,૨૯,૩૦,૫	०,५२	પૃથ્વીરાજ ચાહમાન ૨૪,૪૨,૪૩
૦ ના ભંડાર		પૃથ્વીરાજ (શાક ંભરીના રાજા) ૪૬
૨૪,૨૫,૨૬,૩૧,૩૨ ,૩૫	પ,પર	પૃથ્વીરાજ પ્રયાંધ કર
∘ ની રા ચુક્રી વાવ	£8	પૃથ્વીરાજ રાસાેના કર્તૃત્વ ઉપ ર
∘ નું પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મ ં દિર	86	નવીન પ્રકાશ ૨૪
૦ ને৷ પુસ્તકસંગ્રહ	ષ૦	પૃ થ્વીરાજવિજયકાવ્ય ૪૨
∘ નાે ભાંગ (તુરુષ્કાએ કરેલાે)	રપ	પેટલાદ્ર ૨૬
પાદલિપ્ત સૂરિ	38	પેથડ
યારસના મહાસાગર	ç 0	પેથડરાસ ૨૯
પારિજાતમંજરી નાટિકા	•	પેથાવાડા રહ
વારિગાસ ન જરા વાહિકા (મક્તકવિકૃત)	88	પારવાડ ૨૯, પ ઼, પર
• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •		પ્રક્રીર્ણ પ્રયંધાવલી ૩૨
ષાર્શ્વચંદ્ર સરિની રાસાત્મક કૃતિ		પ્રક્રીર્ણું સાહિત્ય ૩૮
પાર્ધાનાથ ચરિત્ર	રપ	પ્રતાપશીલ ૧૩
પાર્શ્વનાથ જિન્મ દિર	96	પ્રતિહારવ શની રાજધાની ૪૫
૦ ની મૂર્તિના ઇતિહાસ	3 1	પ્રબંધ ૨૭, ૩૫, ૪૪, ૫૪
યાલ ્યુ યુર	30	ં કારે આપેલ્સા (અનિકાર્યા આપેલ
	ક,૫૦	પ્રબંધકાષ (=ચતુર્વિ શતિ પ્રબંધ)
પાવામઢ	88	(રાજશેખર સૂરિકૃત) ઢ૩, ૩૫

પ્રબંધચિંતામણિ ૨૭, ૩૧, ૩૫	બર્બર પક
–(મેરુતુંગ [પ્હેલા] કૃત) ઢ૭, ૪૪, ૪૭	બલહરા (=વલ્લભરાય) ૫૮
૦ ની પૂર્તિ ૩૩–૩૪	બલુચીસ્તાનથી ગૂજરાત સુધીનુ ં
૦ ની વિશિષ્ટ ચ્યાવૃત્તિ ૨૮	સિંધનામ (ક્તાિષ્ઠુલ મસાલિક
પ્રળ ધરાંત્રહ ૩૫	વસ્ મમાલિકમાં) પ્ર
પ્રબંધાવ લી ૨ ૪	બાધ્યુ –મહાકવિ ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫
પ્રભાકરવર્ધન ૧૩	૦ નું બનાવેલું હર્ષ [્] ચરિત ૧ ૨
પ્રભાચંદ્ર ર૬	બાલકવિ <i>–</i> જય દેવ ૪૮, ૪૯
પ્રભાવકથરિત્ર (પ્રભાચંદ્રકૃત) ૨૬	ળાલચંદ્ર સૂરિ
પ્રભાસ રહ	વ્યાસ મૂલરાજ ૧૯
પ્રવયનપરીક્ષા	બાહડ (=ત્રાગ્સટ પ્હેલા જાઐા) કલ્
(ધર્મ સાગરાેપાધ્યાયકૃત) ૩૯	બિલા જુ રી ૬૨
પ્રવાસવૃત્તાન્ત –ગ્હેન્ત્સાંગના પક	બિ લ્હ ણુના વંશમાં દેદ
પ્રશસ્તિ ૩૬, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮	બિહાર પ, ૨૮
પ્રશસ્તિએાના બે પ્રકાર 📗 🕽	ખીજ નામનાે ક્ષત્રિય પ૧
ગ્ર'થ નકલ કરાવનારની ∤૪૫	બી ન્નપુર ૫૧
ત્ર'થ રચનારની આપાર ભાગો જૈતા મામ્યાં	છુખારાને _! શાહ નસર સામાની પદ
પ્રાકૃત ભાષાના જૈન કથાત્ર ંય (કુવલયમાલા) ૧૪	છુજી ગિન શહરયાર પલ
પ્રાચીન ગૂજરાત ૮	બેાંબે ગેઝેટિયર પ,૨૭
૦ ૦ ના સાંસ્કૃતિક ઇતિ હા સ-	બૌદ્ધ આચાર્યા ૫૭
ની સાધન સામગ્રી પ	ળૌ હધ ર્મ ૫૭
૦ ૦ ની રાજધાની	ખ્યુલ્હર (ડ્રાક્ટર) ૧૨,૫૦
બિલ્લમાલ પ ૬	થઇ (થઇસિદ્ધાન્તના કર્તા) ૬૧
૦ ૦ નું દેશ્ય અપબ્રાંશ ૧૫	ષ્યક્ષસિદ્ધાન્ત દ૧
પ્રાચીન ગૂર્જર દેશની ખીજી]	ભગવન્તરાય ખત્રી ૩૮
રાજધાની }૧૪	ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીતું કાર્ય 💮 🙌
જાવાલિપુર(=ઝાલેાર)	લદ સ્દન ૪૯
કારસની ખાડી ૫૮	ભટ્ટાર્ક પદ્
કા ર્બસ સાહેબ ૬૪	ભડકૂ ૨૯
બગદાદ પ ૭, પ ૯, ૬૦, ૬૧	ભંડાર ૧૨
ખેગાલ ૫, ૭, ૬૪	ભદ્રના સુર્જ 🥏 ૮
બપભટિ ૨૫ , ૩ ૪	ભદ્રેશ્વર ગામ

ભરૂચ	૧૫,૧ ૬,૨૩,૩	८,४६,	ભાગપુર	2,5
	•	ા ં, પટ	ભાજ (પ્રતિહારવ શીય ?)	32
ભરૂચના ગૂજ	ર્દર લોકા	44	ભાજ–ગાંગેય પ્ર ાંધ	34
• ના શેઠ	ધવલ	84	ભાજપત્ર ે	૪ર
ભાટશાહી વધ્	ુ્વ <u>~યુદ્ધનું</u>	30	બેાજરાજ	94
<u>ભાંડારકર</u>	•	10,58	ભૌગાલિક પ્રકરણ	
ભાંડારકર એા	રિએન્ટલ િસર્ચ		(કવિશિક્ષામાં)	२५
ઇ ન્સ્ <u>ટી</u>	ટ યુટ	૬,હ	ભૌગાલિક હકિકત	36
ભારત		80	ભૌગાલિક અને ઐતિહાસિક દરિ	એ
ભારત–ચીનને	ા સમુદ્ર અને		તીર્થકલ્પનું ઉપયોગિપણું	24
ભૂમ ^હ ય	સાગર	YE	મંડણુદેવ	
ભા રતની મુખ	ષ્ય ભાષા ઐાનું		(પેથાવાડાતેા જાગીરદાર)	२७
	રણ સૂચન		મંડલિક કવિ	२७
(કુત્રસય	ામાલા કથામાં)	રે ૪	મ ં ડલિક – પેથ ડના વંશજ	પ૧
ભાર્ તયાત્રાનાં	પુસ્તકા	# è	મદન –રાજકવિ	88
ભાલિજજ		2 5	મદનવર્મ′–જયર્સિંહદેવ પ્રીતિ–	
ભાવનગર ્	·C 0	યુ	પ્રયન્ધ ૩૫	1,3 \$
ભાષા અને ક	ાતદામતા			
	_		મદ્રાસ ૫,૩૧	1,58
	ઉપયોગિતા		મદ્રાસ ૫,૩૧ ૦ યુનિવર્સીટી	<i>\$8</i>
દષ્ટિએ	ઉપયેાગિતા (સમરારાસની)		_	88
દષ્ટિએ ભા ષાવિકાસન	ઉપયોગિતા	છે ૧૫	• યુનિવર્સીટી	•
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભારકર્ય	ઉપયેાગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્શિ	ષ્ટે ૧૫ ં ૬૨	૰ યુનિવર્સીંટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી	58 2 2 33
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભાસ્કર્ય ભિલ્લમાલ	ઉપયોગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્શિ ૧૩,૩૬,૫	છે ૧૫ ં ૬૨ ૧૬,૬૧	૰ યુનિવર્સીંટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા	₹४ २८ 33 42
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભાસ્કર્ય ભિલ્લમાલ ભિલ્લોની પ્લ	ઉપયોગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્ષિ ૧૩,૩૬,પ લી ≕ભિક્ષમાલ	છે ૧૫ ં ૬૨ ૧૬,૬૧ ૧૩	૰ યુનિવર્સીંટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા	58 2 2 33
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભારકર્ય ભિલ્લમાલ ભિલ્લોની પદ ભોમદેવ પ્હેલે	હપયેાગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્ષિ ૧૩,૩૬,૫ લી ≕ભિક્ષમાલ ધ ૨૫,૩	છે ૧૫ ૬૨ ૧૬,૬૧ ૧૩ હ૯,૪૭	• યુનિવર્સીટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીયુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા	₹४ २८ 33 42
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભારકર્ય ભિલ્લમાલ ભિલ્લોની પલ ભીમદેવ પહેલે ભીમદેવ બીજે	ઉપયોગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્જિ ૧૩,૩૬,૫ લી =ભિક્ષમાલ ો ૨૫,૩	ષ્ટે ૧૫ ૧૨ ૧૬,૬૧ ૧૩ ૧૯,૪૭ ૧૯	૰ યુનિવર્સીંટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા	₹४ २८ 33 42
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભાસ્કર્ય ભિલ્લમાલ ભિલ્લોની પલ ભોમદેવ પહેલે ભોમદેવ ખીજે ભીમદેવ ખીજે	ઉપયોગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્શિ ૧૩,૩૬,૫ લી =ભિક્ષમાલ શ ૨૫,૩ તે	ષ્ટે ૧૫ ૧૨ ૧૬,૬૧ ૧૩ ૧૯,૪૭ ૧૯ ૧૯	• યુનિવર્સીટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીયુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા	६४ २८ ३३ ५२ ५२
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભાસ્કર્ય ભિલ્લોની પલ ભોમદેવ પ્હેલે ભીમદેવ ખીજે ભીમધિય (ટ ભીમેધર દેવતે	ઉપયોગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્શિ ૧૩,૩૬,૫ લી =િભક્ષમાલ શ ૨૫,૩ તે કો ઉત્સવ	ષ્ટે ૧૫ ૧૨ ૧૬,૬૧ ૧૩ ૧૯,૪૭ ૧૯ ૧૨,૫૦ ૨૨	 યુનિવર્સીટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીયર વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ (નરેન્દ્રપ્રભસ્રિકૃત) 	६४ २८ ३३ ५२ ५२
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભાસ્કર્ય ભિલ્લોની પલ ભોમદેવ પ્હેલે ભીમદેવ ખીજે ભીમધિય (ટ ભીમેધર દેવતે	ઉપયોગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્શિ ૧૩,૩૬,પ લી =િભદ્ધમાલ ધ ૨૫,૩ તે 'ક) પ૬,૩ તે ઉત્સવ હાલિયરતે રાજા	ષ્ટે ૧૫ ૧૨ ૧૬,૬૧ ૧૩ ૧૯,૪૭ ૧૯ ૧૯	• યુનિવર્સાંટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીધર વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ (નરેન્દ્રપ્રભસ્રરિ કૃત) મયગલપુર મયણલા–કર્ણના પટ્ટાણી	६४ २८ ३३ ५२ ५२
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભારકર્ય ભિલ્લમાલ ભિલ્લોની પલ ભીમદેવ ખીજે ભીમધ્ય (ટ ભીમધ્ય દેવત ભુવનપાલ-ગ્ય ભૂમિદાનનું શ	ઉપયોગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્શિ ૧૩,૩૬,૫ લી =િભક્ષમાલ ધ ૨૫,૩ તે ક) પદ,૩ તે લિયરના રાજ્ય હાલિયરના રાજ્ય હાસન	છે ૧૫ ૧૨ ૧૬,૬૧ ૧૩ ૧૯,૪૭ ૧૯ ૨૨,૫૦ ૨૨ ૪૬	• યુનિવર્સીટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીધર વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ (નરેન્દ્રપ્રભસ્રરિ કૃત) મયગલપુર મયણલા–કર્જુના પટ્ટરાણી (મિનળદેવી જુઓ))	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\
દષ્ટિએ ભાષાવિકાસન ભારકર્ય ભારકર્ય ભારકથાલ ભારકવ પહેલે ભામદેવ ખીજે ભામદેવ ખીજે	હપયોગિતા (સમરારાસની) ા ઇતિહાસની દર્શિ ૧૩,૩૬,૫ લી =િભક્ષમાલ ધ ૨૫,૩ તે ક) પદ,૩ તે હત્સવ ાલિયરના રાજ્ય	ષ્ટે ૧૫ ૧૨ ૧૬,૬૧ ૧૩ ૧૯,૪૭ ૧૯ ૧૨,૫૦ ૨૨	• યુનિવર્સાંટી મધ્યભારત મધ્યમાપુરી મંત્રીના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીપુત્રના હાથે લખેલાં પુસ્તકા મંત્રીધર વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ (નરેન્દ્રપ્રભસ્રરિ કૃત) મયગલપુર મયણલા–કર્ણના પટ્ટાણી	६४ २८ ३३ ५२ ५२ ५२ २३ २ ७

મલયગિરિ સુર	3 &	મુદ્રા _	યપ
મક્ષવાદી સૂરિ ૨૫		ે વિદ્યા	45
મલ્લિકાજુન	83	મુદ્રિતકુમુદ્રચંદ્ર નાટકૂ	
મ સઊદી પહે,		(યશશ્રદકવિ કૃત)	4.0
મહમદશાહ બાદશાહ	२८ २८	મુનિરત્ન સૂરિ ૪૮,	YE.
_	51	મુનિસુવર્તાજન ચરિત્ર	
મહમૂદ ગજનતી ૨ ૯, ૪૦, મહાકોર્તિ	९१ १६	(ચંદ્રસરિકૃત)	٧ţ
	४६ ४६	મુંઋ⊎ ગેક્રેટિયર (≕મામ્બે ગેઝેટિયર જાઐા) ૫,	5.0
મહાન ં દ મહામાત્યાેને ઇનામ	४६ ४१	ગેઝેટિયર જુએા) ૫, ૦ યુનિવર્સીંટી	٠ د د
		•	48
મહારાષ્ટ્ર ૫,	£ &	भुरूकुक कदम व	
૦ ના પુરાતન સાહિત્ય,		મચ્યાદનુલ્ જૌહર	40
ઇતિહાસ, ભાષાનુ ં સંશાધનાદિ	88	મુક્તાન ૫૯,	
મહીપાલ	૧૫	મુસલમાની સાહિત્ય	६१
મહેન્દ્રપાલ	14	મુસલમાનાતા સંસર્ગ	92
_		મૂળરાજ ૧૭,	
મહેન્દ્ર સુરિ	રહ	મૂલરાજ –ખાલ	96
માધ –મહાકવિ ૧૯,		મેરુતું ગસૂરિ –કયા ?	२२
માંડલ	४६	મેરુતું ગાચાર્ય ૨૭,	
માતર	२६	મેરુતું ગાચાર્ય – ખે	3 7
માધવ નાગર	88	મેરુતુંગાચાર્ય બીજા કર,	
મારવાડ ૩૦,	319	મેવાડ	3 3
માલવ ૧૩,	१४	મેવાડ-માલવા ઉપર	
માલવલહ્ષ્મીલતાપરશુ	१४	ગૂજરાતતું આધિપત્ય	83
માલવા	48	મૈત્રક માહાસા	93 २६
૦ ના રાજાએા	२६	માડાસા મે ઢ	પર
૦ ની ધારવાળી શાખા	88	ં જાતિના પુરાણુ ગ્રંથ	36
૦ સાથે ખાર વર્ષ લડાઇ	४०	• વ'શીય કવિ યશઃપાલ	14
મિનલ સરાેવર	48		६४
મિનળદેવી (=મયશુલ્લા જુએા)	પ૩	માહરાજપરાજય નાટક	
મિહિરકુલ	४५	(યશઃપાલકવિ કૃત)	96
મુંહતા નૈેશુસીની ખ્યાત	30	મ્લેચ્છે ા યશશ્ચન્દ્ર	રહ ૧ ૭
મુખ્ય દસ્તાવેજ	४३	વરાવન્ત્ર યશઃપટહ નામનાે પટ્ટહસ્તી	80
-			

યશઃપાલ	14	રૂમ	ξo
યશાધવક્ષ		રેવ તગિરિરાસુ	
(કુમારપાક્ષના મહામાત્ય)	¥८, ४ ૯	(વિજયસેન સ્ર્રિકૃત)	२४
યશાવર્મા	પ૪	રાહાગામ	84
યુધિકિર	4	લદ્દમણ ગણી	४६
યુરાપ્	६१	લક્ષ્મીસાગરસૂરિની	
રશુથંબાર	४३,४६	રાસાત્મકકૃતિ	30
રત્નમાળ (કૃષ્ણુકવિ કૃત) રસિકલાલ પરીખ	રૂહ હ	લકર	80
રાસકલાલ પરાખ રા'ખેંગારના પ્રસંગ	४६	લહર લાખણુરાવ ચાહા ણ (નાડાલ)	2 8
રા જગારના ત્રસગ રાજકીય આદાપત્રો	% 0	લાટ ૧૩,૧૪,૧૫,૧૬,૫	_
રાળકાય ગાસાયતા ૦ દાનપત્રા	¥0	૦ ગૂજરાતનાે દક્ષિણભાગ	ય, • ૧૫
૦ ન્યાયં પ ત્રા	٧o	લાટ પાટવપાટ ^ર ચર	
૦ શાસનપત્રો	Yo		18
૦ સાદ્ધ્ય	४२	લાવણ્યસમય પંડિત	3 5
રાજતર ગિણી	२७,३४	લિખિત સામગ્રી	६३
રાજપૂરાના	२८,४५	ક્ષિપિકાર -	પર
રાજવાંડે	६४	લુણુસાપ્રિય (૮ ક)	પક
રાજશેખર –કવિ	14,24	લેખનકળાનું વર્ણુન	પર
રાજશે ખર સુરિ	3.8	લેખપહતિ ૪૦	,४१
રાજાતા આદેશપત્ર	४१	લાેકસમાજના રીતભાત	૫૭
રાષ્યુકીવાવ	18	લાેકા)	
રાશુપુર	રહ	ગંધાર	
રાહ્યા	४ ٦	ગૂજ ^૧ ૨ (
રાનડે	88	લાટ	93
રામ		ર્સિધુ	
રામચંદ્ર –કવિ	96	્ર ્	
રાષ્ટ્રકૂટ	५ ५,५८	લાલાઆણા	રહ
રાસ (સંધમાં સ્ત્રીવર્ગને	_	વડનગરનું તાેરણુ	48
•	४,३६,३७	વડ્	२६
રાસમાલા	૨७,६४	વઢવાણ	રહ
રુદ્રમહાલય	४०,६४	વસથલી	४६
રુદ્રશર્મા (કુમારપાલના			-
રાજ જરાતિથી))	વત્સરાજ –લાટદેશના સ્વામી ૧૪	,१५

વનરાજ ચાવડા ૨૧,૭૬,૬૭,	૦ પ્રશસ્તિએ।	રર
४७,६३	૦ મન્ત્રી	રંદ
૦ થી શરુ વર્જુન [*] ૨૧	<i>૦</i> રાસાઐા	3 9
વનરાજ વિષેતા પ્ ઢેલા	વાગ્ભટ (=બાહડ સુંએા)	
વર્ષમાન રહ	(કુમારપાલના મંત્રી)	२१
વલભી ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૫૬, ૬૨	વાગ્ લ ટ–નેમિકુમારસુત	36
૦ નગરના રાજાએાનાે સંવત ૬૨	વાગ્ભટાલ કાર	36
૦ ના મૈત્રકા ૧૩	(સાેમસુત કવિ ળાહડકૃત) [.]	
૦ ની રાજસત્તા ૫૪	વાધેલા ૩૮,	પક
૦ નાે નાશ મ્લેચ્છાેના હાથે ૨૯, ૫૫	∘ નાં તા બ્ર પત્રાે _	
વલભીવંશ ૫૫	અને શિલ લેખા	44
૦ ના શિક્રાએ પ ૧		२६
૦ સંવત ૬૨	વાણીયા –ખંભાતના મુખ્ય	
વશ્લભુરાય ૫૮, ૧૯, ૬૦	અધિકારી	\$0
વસંતવિલાસ કાવ્ય(ળા લચ ંદ્રસ્ર્રિકૃત)૨૧	વાયડા	પર
વસ્તુપાલ (જુએા વસ્તુપાક્ષ તેજપાક્ષ)	વારાહી ગામ	86
२०, २१, २३ _, ३४, ३७, ३ ८, ४८		81
૦ કાલીન સાહિત્ય - ૨૬	વાલભ કાયસ્થ	
વસ્તુપા લ ચ રિત્ર (જિનહર્ષકૃત) ૩૪	(સાેડ્ડલ)	૧૫
• વસ્તુપાલ-તેજૂપાલ ૧૯, ૩૫, ૪૯	વાલ્મીકિ	(
૦ ૦ ના પૂર્વજોનું વર્ષ્યુન ૨૩	વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ િપ્સાર્થ	
વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ	વિક્રમાં કદેવ	90
(જયસિંહસૂરિકૃત) ૨૩	o ચરિત (ખિલ્હ ણ કૃત)	
૦ ૦ મ દિરનાે જીર્ણોદ્ધાર્ પ૧	વિચારશ્રેણી ૩૧ , વિજયસિંહાચાર્ય	
વસ્તુપાક્ષના ધર્મગુરુ આચાર્ય	ાત્રજવાસ હાચાય વિજયસેન સૃરિ	9 \$
્રે વિજયસેન સરિ ૨૧		ર ૧ ૫૧
૦ ના પૂર્વજોનું વર્ષ્યુન	વિજિતા –કાર્પવાના પુત્ર	47
(ક્રીતિંકીમુદ્દીમાં) ૨૦	વિધ્યાચળમાંથી સે કડા હાથી	Via
૦ ના માતૃપક્ષીય ધર્મગુરુ	(લાવનાર લહર વિમલ	5 U
નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિ ૨૩	ાવમક્ષ (≕વિમલસાહ પાેરવાડ જાુઓ)	Vin
૦ નું જીવન ચરિત્ર ૧૫	•	
· ના પુત્ર જયંતસિંહ ૨૧,૨૨,૨૪	૦ ભામદેવના દંડનાયક	819

વિમક્ષચ રિત્ર	શઢાણુદિન ધારી ૨૫, ૪૨
(ઇન્દ્રહંસ પંક્તિ કૃત) કેર	શાકે ભરીના રાજ્ય પૃથ્વીરાજ ૪૬
વિમક્ષપ્રબંધ (લાવસ્યસમયકત) કંદ	શાંતિનિકતન હ
વિમક્ષમ ત્રી વિષેતી પહેલી નોંધ ૪૮	શાંતિ સુરિ ૨૭
વિ મલસાઢ પાેરવાડ ૩૬, ૪૭	શામ ૬૦
વિષ્ણુ (પ્રકાના પિતા) કર	શારદા લિપિ ૪૨
વિદેશી સાહત્ય પક	શિક્ષાએ ો
विविध तीर्थ <i>कु</i> स्प	યાંદી
િજનપ્રસારી કૃત) ૨૮	જસત ૫૫
વીરદેવમધ્યી ૨૭	તાંત્રા
વીર ધ વલ	સાના
	શિલા ઉપર ક્રાતરેલા પારિજાત
વીરમગામનું મિનલ સરાવર ૬૪	મંજરીના થે અંક્રા-
વીરસૂરિ રહ વીસ લદે વ ૨ ૬, ૩૨ , ૫૦	
• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	
ू भिष (८'३) भर	શિલાલેખા ૪૫, ૫૪, ૫૫
વૈજ્ઞ ૬૪ વૈશ્ય જાતિ પર	શિલાહારવ શીય રાજ્યએ৷ ૧૬
•	શિલ્પકળા ૬૪
૦ જાતીય મહાકવિ માત્ર ૧૯	શિશુપાલવધ ૨૦
વૈસવ શાઓ ૧૩	શેક પુંજાભાઇ હીરાચંદ ૭
ે લેન્ત્સાંગ ૫૬, ૫૭	શ્રાહ વિધિ ૩૯
શકુનિકા વિઢાર ર ૩	શ્રીનાર ૨૬
શંખરાજ ૨૦	શ્રીમાલ ૩૬, પર
શતાથિક કાવ્ય (સામપ્રભસૂરિકૃત) ૧૯	૦ વૈશ્ય ૪૮
શત્રુંજય રેંગ, ૩૦, પ૧	સંગ્રહ કરનાર ૪૧
૦ ઉપર આદિનાથનું મંદિર ર૩	ર્સવ ૨૯, ૫૧
શત્રુંજયમઢાતીથેદિાર પ્રૂબંધ	સંપત્કર મહામાત્ય (= સાંતૂ જુએા)
(५५५ रिश्त) ३०	95
શબ્દ પ્રયોગા–મરાડી શાહી	સંયુક્ત પ્રાંત ૨૮
ગુજરાતીના	સંસ્કૃતના અભ્યાસ
ક્રીયલે	(અલ્ખેરૂનીએ કરેલા) ૬૧
ر جائي ا	
ઠાવયલ તમ્હચિ	- •
દીકલ્લા	સંડેર ગામ ૧૦, ૫૧
માડ્યલે	સમર રાસ
લાગલ્સા)	(અંબદેવ ઉપાધ્યાયકૃત) ૩૦.

,

,

	•	3	
	30, 31	• ની રાજસભાનું વર્ણન	
સમુશ્ચય ભારતના		(–મેરિય કેમેરિકા કે યોપેસ્ટ	
િલહાસની દ		 નું ૪૯ વર્ષનું રાજ્ય 	
સ્ ર ંદીપ અસ્તરાની મામારા સ્ટેસ્ટર	\$0	૦ તે ા મંત્રી અાશુક ં ⇒	
સરસ્વતી કંઠાભરણ(ભાજના	, , ~ .	સિદ્ધસેનાદિપ્રયોધ	
સરસ્વતીભંડારા	አፍ	સિલ્લેકેમશબ્દાતુશાસન	
∘ મંદીર ધારાનું પ્રાથમિક	88	િક્ષિધ ે ૧૩, ૪૩, ૫૮, પ્	. •
સર્વાનંદ સુરી	: 3,5	• ં ગૂજરાતના ખંદશ્રાનું સાના	
સાગરચંદ્ર	8.8	૦ ગૂજરાતનાે ઉલ્લે ખ	√ \$₹
સા ચાર	84	૦ ના રાજાઓ \cdots 😁	25
૦ સાતવાહન	3.2	સિંધુ –લાકા 🕠 🗀 😘	18, 4¥
સાંતુ (=સંપત્કર જુએા) વ	15,25,43	સિ'ધુરાજજ્વર	13
સાંધિવિશ્રહિક ડામર નાગ	• • • • •	સિક્ષસિક્ષતુત્તવારિખ	44
સામગ્રી)	,	સીયા –અબુદ્ધિલપુરના મહાજ	
ટ કિત		સીસિલી	६१
ક્ષિખિત	. ,	સીસ્તાન	49
	81	સકતકાર્વિકલ્લાસિની	,
સામ'તા ઉપર આદેશપત્ર	8 T 8 T	(ઉદયપ્રભુસુરિ)	a) >3
સાંપ્રદાયિક	४५	• • •	77
સાર ગદેવ	મ૦	સુકૃતમંકીર્તન્ કાવ્ય	
સાવચુવાડા ગામ	84	(અરિસિંહ કવિકૃત) ૨૦, ર્	
સિહ્યુ-દેવગિરિના યાદવ ર	ાજા રર	સુપાસનાહચરિય	86
સિદ્ધચક્રવર્તી		સુમતિગણિ	્રપ
(સિદ્ધરાજ જુએા) עז עץ	સુર થે ાત્સવ (સાેમેશ્વર કવિકૃત	·)- &<
સિંહપુર	80	સુલેમાન સૌદાગર	प८
· તા ખંડિત રુદ્રમહાલ		સુડાન	ξo
सिद्धराक कथिसं १६,१		સુદન ભદ	xe
32, 3&, 8°, 83, 84,		સરા <mark>ચાય^c</mark>	૨૭
પગ, પ૪, ૬૩	•	સૂર્પારક	9.9
• નાં ઉપપદેા વિષે		સૂર્ય મ દિર –માહેરાનું	48
પુષ્પિકા લેખામાં ઉલ્લ	તેખા પર	સેઢી નદી	31

સૈરાદ્	યક	હમીરદેવ ૪૩
સાહ્લ્લ –કાયસ્થ કવિ	૧૫	હમીરમદમૂર્દન નાટક
સાયારા	૫૯	(જયસિહસરિકૃત) ૨૧, ૨૨, ૨૩,
સાંગતિલક સરિ	38	હમીરે મહાકાવ્ય(નરચંદ્ર સુરિકૃત) ૪૩
		હારભદ્રસ્થરિ ૩૪, ૪૬
સામનાથ (તીર્થ) ૧૭, ૨૯		હરિલાંદ્રસરિ –કુમારપાલ સમયના ૪૭
૦ નાં મુખ્ય દાર		હરિહર કવિ 3૪
સામપ્રભ સરિ ૧૮,		હર્ષ કવિ 38
સામસુત કવિ બાહડ		दर्भ अक्षवर्ती १४
સામેશ્વર કવિ		હર્ષકાલીન –રાજકીય સામાજિક 🤲 અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ ૧૪
(ક્રીર્તિકૌસુદાના કર્તા) ૨૦, ૪૮	, 84	
સોમેશ્વર –પૃથ્વીરાજના પિતા–		હર્ષ્થરિત્ર (બાહ્યુકવિકૃત) ૧૨, ૧૪
સિદ્ધરાજ જયસિંહના દૌહિત્ર	Va	હર્ષપુર ૨૬, ૪૬
		હસ્તપ્રતા ૧૦
સારઠના રાજા –ખેગાર		હિંદુ રાજસત્તાના છત્રભંગ 🕡 ૮
સૌરાષ્ટ્ર ં	A13	હિંદુ રાજ્યાેનું સામૂહિક પતન ૨૮
o ની રાજધાની વલભી	48	<u>હિંદુ</u> સ્થાન પહ
રકંદ પુરાણુ	36	હિંદુસ્થાનના જક્ષ–સ્થલના
સ્થ'ભનક પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર	૩ ૧	વ્યાપારી માર્ગી પ૮
સ્ થ વિરાવ લી	૩ ૧	o તેા સર્વાસંત્રહ કિતા શુ લ્ હિંદ ક ા
સ્થળમાર્ગે ભારતની મુસાક્રી કર	તાર	
પ્રથમ આરંત અળુ દલ્ફ	૫૯	હીર્યાણી ૨૬
સ્થાને^વર	93	્રફથુ ૧૩, ૧ ૪
∘ ના વૈ સ વ'શીઓ	93	૦ વંશીય મિહિરકુલ ૪૫
સ્થાપત્ય	₹ ₹ .	ં હરિચુકેસરી ૧૪
		<i>દ્રં</i> વહ
સ્થિરમતિ	\ \\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	હેમચંદ્ર –આચાર્ય ૧૭, ૧૮, ૨૭, ૩૪
રપે ન	59	36 86
હમીર	२२	૦ બીજા (રા'ખેંગારવાળા) ૪૬

સાલવારી–પ્રસંગા સાથે.

સાલ.	ઉલ્લે ખ	<i>પૂ</i> .
વે. સં. ૮૩૫	8દ્યોતનસ્રિકૃત કુવલયમાલા- કહાની રચના, જાવાલિપુરમાં	18
" _ ૮ ૪૫	વલભીતા નાશ, સેચ્છાના હાયે .	રહ
,, ૮૭૪ (હિ.સં. ૨૩૭) માં સિલસિલતુત્તવા રિ ખની રચના	44
., ૯૧૬ (હિ.સં. ૨૭૯	:) બિલાજુરી	६२
,, ૯૨૭ (હિ.સં. ૨૯૦) ઈપ્ન રસ્તા.	45
,, ૯૩૩ (હિ.સં. ૨૯૬) કદામા	દુર
,, ૯૩૭ (ક્રિ.સં. ૩૦૦	·) મસઉદા મુસાક્ ર મ ળ્યાે.	46
,, ૯૩૭ (હિ.સં. ૩૦૦)	46
,, ६४० (હि.सं. ३०३)ુમસઉદી.	ţo
,, ૯૫૦ થી ૯૮	o કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરતેા સમય	44
,, હઃ ૮-૭૪ (હિ.સં.	૩૩૧–૩૭) અખૂ દલ્ફ મુસર્ધર.	પહ
,, ૯૬૯-૯૫ા હિસં.	. ઢ૩૧–૫૮) ઇબ્ન હીક્લ	59
,, ૯ા૭૭ (હિ.સં ૩૪૦) ધસ્તખરી.	ţ٥
,.૧૦૦૭ ાહિ.સં ૩૭૦)	६२
,,१०३७ (हि.सं. ४००) અલ્પેરની.	\$ 3

સા	ä	ઉ લ્ક્રે ખ	Ŋ.
વિ. સં.	1136	જિનવિજ્યજીના સંત્રહમાં સૌથી જૂની પુસ્તકપ્રશસ્તિની સાલ	૫૦
,,	9940	સિદ્ધરાજ ગાદીએ બેઠા.	પ૪
21	9949	માં લખેલા તાડપત્રમાં ' શ્રીજયસિંહદેવરાજ્યે ' એવા ઉલ્લેખ.	чэ
**	૧૧ ૬૪	માં લખેલા પુસ્તકના પુષ્ટિપકાલેખમાં ' સમસ્તરાગ્વલીવિરાજિતમહારાગ્વ- ષિરાજપરમેશ્વસ્ત્રીજ્યસિંહદેવ ' એવા હલ્લેખ.	\3
· 1 9	1955	ના પુષ્પિકાલેખમાં ' ° મહારાજધિરાજ- ત્રૈલાક્યગણ્ડ ° ' એવા ઉલ્લેખ.	\\\ 3
વિ. સં.	११७७	ના ક્ષાગણ માસના પુષ્પિકાલેખમાં ' સમસ્તરાજાવલીવિરાજિત મહારાજા- ધિરાજશ્રીમત્ત્રિભુવનગંડ ' એવેi ઉલ્લેખ.	પક
"	11/1	સિદ્ધરાજની સભામાં, જૈવધર્મના શ્વેનાંબર અને દિગંભર પક્ષા વચ્ચે વાદવિવાદ.	9 (9
27	9969	ભાદપદ શુદિ ૮ મ ગળવાર તથા કાલ્શુન વદિ ૧ શનિવારના યુષ્પિકા- લેખામાં ૧૧૭૯ પ્રમાણે સિહરાજ વિષે ઉલ્લેખ.	¥¥
**	1969	કૃષ્ણ્યુન–૧૧૯૨ જેઠ માસ કરમ્યાન સિદ્ધરાજની માલવા ઉપર જીત.	· 'Y
. 99	1162	જેઠ ગામમાં પુષ્પિકામેખમાં સિહરાજ વિષે 'અવ'તીના મ' નું વિશેષણ	પ્

	•	βŠ	
die	*	5 લે પ	
,	1163	ચંદ્રસરિકૃત ' ઝુનિસુવર્તાજન ચરિત્ર'ની રચના.	86
,		કાર્તિક વંદિ ૧કના સિદ્ધરાજ વિષે છેલ્લા પુષ્પિકાલેખ	ч४
,,	33	સિદ્ધરાજે આલિયને કેટલાક ગ્રામાના ગ્રાસ આપ્યા.	४०
,,	1166	માર્ગ માસના કુમારપાલ વિષે પુષ્પિકાલેખમાં ઉ લ્લેખ.	ч૪
,,	,	કુમારપાલ ગાદીએ એઠા.	४७
,,	"	લક્ષ્મણુગષ્ટ્રિકૃત સુપાસનાહચરિયની રચના	8\$.
,,	१२००	દેવદત્ત ભાંડારક ર ના મત પ્રમાણે કુમાર- પાલ ગાદીએ બેઠા.	የዓ
ો સં	9	હરિભદ્રમૂરિકૃત નેમિનાથ ચરિત્રની રચના–અશહિલપુરમાં.	ሃዓ
.,	१२१८	કુમારપાલ વિષયક લેખ.	४६
,,	૧૨૪૧	માં સામપ્રભસૂરિએ કુમારપા લપ્રતિ બાધની રચના કરી. –અણહિલપુરમાં.	۹۷
,,	૧૨૫ ૫	મુનિરત્ન સ્ર્સિકૃત શ્રીકૃષ્ણુવાસુદેવ- ચરિત્રની રચના.	४८
ı 7	30	ના અરસામાં કલિકુમાર ગૂજરાતના વરિષ્ઠ ત્યાયાધીશ .	YE
72	૧૨ ૭૦	ની આસપાસ જયંતસિંહ નામધારી રાજ- વંશા ભીગદૈવની વિરુદ્ધ પાતાને મહા- રાજ્યધિરાજ જાહેર કરી રાજ્ય	·
		ચલાવતા હતા.	አ ጾ

સાક	•	G63.M	*
	१२८०	ની લગભગ સોમેશ્વરકૃત કોર્તિકોમુદીની રચના.	२०
	१२८५	ના અરસામાં કક્ષિણના દેવગિરિના યાદવ રાજ્ય સિંહણ, માલવાના પરમાર રાજા દેવપાલ, અને તુરુષ્ક સેનાપતિ અમીરે શીકારનું ગૂજરાત ઉપર આક્રમ ણ .	૨ ૨
17	12/2	લેખપદ્ધતિના જૂના લાગની રચનાના સમય	81
,,	1260	જિનભદકૃત નાનાપ્રયંધાવલીની રચના.	२४
••	૧૨૯૨	સિહસેનાદિપ્રળંધની તાડપત્રની પ્રતિ લખાયાના સમય.	રપ
"	१२६५	સુમતિગ િહુકૃત ગણુધરસાર્ધ શતકળૃહદ્દ- વૃત્તિની રચના.	રપ
વિ. સં.	93,00	ની લગભગ ળાલચંદ્ર સ્ રિકૃત વસન્તવિલાસ મહાકાવ્યની રચના.	૨૧
"	1313-14	ગૂજરાતમાં ત્રણ વર્ષના દુકાળ.	२६
51	133 ¥	પ્રભાચંદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત્રની રચના.	२६
,,	9350	તી આસપાસ પેથડરાસની રચના.	રહ
**	, 7	પે ચ ડે છ ભાઈ એે સાથે શત્રુંજય ગિરનાર વગેરેનાે સંધ કાઢયાે.	ય૧
j,	*,	કર્ણદેવના અમલ સારી રીતે ચાલતા હતા.	પ૧
,,	25	પાર્શ્વનાથની ઝૂર્તિ ખંભાતમાં હાવવામાં આવી.	કર
**	1352	મેરુતુંગાચાર્ય કૃત પ્રબંધચિંતામણિની રચના, વઢવાણુમાં.	રહે

ે સાલ	l .	ઉદશેખ ∷∺ા	SH.
>>	1366	કર્યું વાધેલાતું રાજ્ય ચાલવાતા ગૂર્જર- દેશભૂપાવલીમાં ઉલ્લે ખ.	3 (
"	१३६७	અલક્ષ્ખાનના સૈન્યે પાઠણ ઉપર આક્રમણ કર્સું.	30
,,	1302	સમરાસાહ એાસવાલ સંઘ લઇ શત્રું જય ગયા અને મંદિર તથા મૂર્તિની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા ક	શિ. ૩૦
,,	1300	ગૂજરાતમાં માટા દુકાળ.	પ૧
*,	1324	કુમારપાલચરિત્રની પ્રતિ લખાયાના સમય.	કર
,,	13/6	જિનપ્રભસ્રરિકૃત વિવિ ધ તીર્થ'કલ્પની સમાપ્તિ, દેવગિરિમાં.	ર ૮
**	૧૩૯૨	કક્કસ્ રિકૃત શત્રુંજયમહાતીર્થોહાર પ્રભં ષની સમા પ્તિ.	30
,,	1800	ની આસપાસ ખીજા મેરુતુંગાચાર્ય'ને৷ સમય.	3 9
વિ, સં.	1800	ની વ્યાસપાસ 'પ્રક્રોષ્યું પ્રબંધાવલી'ની પ્રતિ લખાયાના સમય.	૩ ૨
"	19	ની આસપાસ નરચંદ્રસ્ર્રિકૃત હમ્મીર મહાકાવ્યની રચના.	४३
,,	१४०५	રાજશેખરસૂરિકૃત પ્રબંધકાષની રચના, દિલ્લીમાં.	33
>6	1४२२	સામતિલકસ્ રિ તથા જયસિંહસ્ રિએ કુમારપાલચરિત્રાની સંસ્કૃતમાં ^{શ્} લાેક- બહ રચના કરી.	3 8
<i>اد</i>	१ ४३७	ધનરત્નકૃત ગદ્યપદ્યમિશ્રિત કુમારપાલ- ચરિત્રની રચના.	38
**	9886	ગૂજરાતમાં દુકાળ	પ૧

આલ		ઉલ્લેખ 🐇	*
,,	१४७३	મુંડ લિક સંધ કાઢી શત્રું જય વગેર ૈની યાત્રાઓ કરી.	49
"	1862	જિનમંડતાપાધ્યાયકૃત કુમારપાલ- પ્રબંધની રચના	38
,9	9492	પદ્મનાભકવિકૃત કાન્હડદે પ્રયંધની રચના.	88
1)	૧૫૫૯	પર્વત અતે ડુંગરે એક વિદ્વાનને ઉપાધ્યાય પદ્દવી આપવાના સમારભ કર્યો.	પ૧
1,	૧૫६૦	પર્વત અતે કુંગરે જીરાવાલા અને આછુ વગેરેની યાત્રા ફરી.	41
,,	1446	લાવષ્યસમયકૃત વિમક્ષપ્રબંધની રચના	3 ξ
,,	૧૫ ৩૧	પરંખત અને કાન્હાએ ગ્રાનભંડાર સ્થાપિત કર્યો.	યુ૦
••	१५७८	ઇંદ્રહ સકૃત વિમલચરિત્રની રચના	3 5
,,	१८६५	ર ગવિજયકૃત ગૂર્જ રદેશભ્રૂપાવલીની રચના, ભરૂચમાં.	3 ረ